

SOCIAL VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Årgång 29 • Nummer 1 • 2022

Idéburen välfärd i Sverige – en systematisk litteraturstudie
Ebba Henrekson & Truls Neubeck 1–25

Ekonomisk hjälp från Svenska kyrkan – den instrumentella paradoxen och den fattiges utmattning
Elinn Leo Sandberg & Alexandru Panican 27–46

Barnperspektiv och ekonomiskt bistånd – I vilken utsträckning kan generositet respektive restriktivitet ses som ett uttryck för skilda strategier?
David Pålsson & Stefan Wiklund 47–70

Barn och ungas uppfattningar om socialtjänsten – erfarenheter från en riktad undervisningsinsats
Ylva Spånberger Weitz & Maja Hagström 71–90

Unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning – erfarenheter av självpresentationer på internet
Åsa Borgström 91–110

Call for abstract – Social hållbarhet och socialt arbete
Nationellt FORSA Symposium 111

Att förebygga våld och tvång på institutioner genom social inkludering – det proaktiva programmet Safewards
Veikko Peltto-Piri & Anna Strandberg 113–125

Lyrik 127–128

Socialvetenskaplig tidskrift utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete) med stöd av Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd (FORTE).
Socialvetenskaplig tidskrift utkommer med fyra nummer per år.

Redaktion:

Adress:

Socialvetenskaplig tidskrift, Avdelningen för socialt arbete, IKOS, Linköpings universitet,
601 74 Norrköping Hemsida: <https://liu.se/artikel/socialvetenskaplig-tidskrift>

Redaktionen är sammansatt av forskare som representerar skilda vetenskapliga discipliner och forskningsområden. Avsikten är att redaktionen för Socialvetenskaplig tidskrift skall cirkulera mellan universitets- och högskoleorter med utbildning och forskning inom ämnesområdet socialt arbete.

Redaktör och ansvarig utgivare:

Professor Magnus Dahlstedt, tel. 011-36 32 37, e-post magnus.dahlstedt@liu.se

Korresponderande redaktör:

Biträdande professor Karin Osvaldsson Cromdal, tel. 011-36 36 74
e-post socialvetenskapligtidskrift@ikos.liu.se

Redaktionssekreterare:

Doktorand Kamila Biszczanik, e-post kamila.biszczanik@liu.se

Redaktionsledamöter:

Magnus Dahlstedt, Susanne Kelfve, Martin Klinthäll, Anna Lundberg, Catrin Lundström,
Dimitris Michailakis, Karin Osvaldsson Cromdal, Johanna Sköld, Susanna Alakoski Söderlund,
Karsten Åström

Redaktionsråd:

Jan Blomqvist, Stockholm; Thomas Boje, Roskilde; Felipe Estrada, Stockholm; Sven Hort, Växjö;
Margareta Hydén, Linköping; Stig Larsson, Lund; Lisbet Lundahl, Umeå; Cecilia Modig, Stockholm;
Diana Mulinari, Lund; Ingrid Sahlin, Lund; Tapio Salonen, Malmö; Johans Tveit Sandvin, Bodö
Eva-Maria Svensson, Göteborg; Hans Swärd, Lund; Marta Szebehely, Stockholm; Sandra Torres, Uppsala

Prenumeration:

Prenumerationspris per år, SEK	Sverige	Norden	Övriga länder
Enskild	210:-	240:-	250:-
Institution	375:-	410:-	420:-

FORSA tillhandahåller tidskriften åt medlemmarna.

Annonspriser:

Helsida 4.000 kr
Halvsida 2.500 kr

För prenumerationsfrågor:

Nätverkstan Kultur
Box 311 20, 400 32 Göteborg
Tel: 031-743 99 05
maria.felle@natverkstan.net

För frågor om medlemskap i Forsa:

Var god se www.forsa.nu

Språklig bearbetning: Gun Malmros

Engelsk översättare: Alan Crozier

Layout: RPform

Tryck: Norra Skåne Offset, Hässleholm

ISSN: 1104-1420

© Författarna och Socialvetenskaplig Tidskrift

Ebba Henrekson & Truls Neubeck

Idéburen välfärd i Sverige

– en systematisk litteraturstudie

Nonprofit welfare in Sweden – a literature review

The study provides an overview of published research on nonprofit welfare provision in Sweden and identifies potential gaps for future research. Taking the growing interest in civil society in general and nonprofit welfare in particular as our starting point, the article seeks to answer a series of questions. What scientific perspectives are utilized in the studies? When were they published? What welfare areas are studied? And "are" the studies primarily concerned with users of welfare services, professionals, welfare-producing organizations or the welfare of society at large? We analyse 161 published studies identified through a systematic search in three academic databases. The results are summarized using graphs and a narrative synthesis. The results show that research on nonprofit welfare provision has grown steadily since the early 1990s. The existing research is primarily on changing political and societal perceptions regarding what roles civil society organizations should assume in a welfare society in transition and how this relates to international trends. Based on these results, we argue that research is lacking on the actual production of welfare services performed by civil society organizations in Sweden, and its significance for individual users, notably concerning research on nonprofit education and healthcare.

Ebba Henrekson är doktorand på Centrum för Civilsamhällesforskning vid Marie Cederschiöld högskola.

Truls Neubeck är affilierad lektor i företagsekonomi vid Södertörns högskola.

Kontakt: ebba.henrekson@mchs.se

Inledning

Den här artikeln ger en översikt över den forskning som har publicerats på området idéburen välfärd i Sverige. Utifrån den långa idétraditionen av det svenska civilsamhället, och dess mångfald av idéburna organisationer, söker artikeln svar på några frågor i en aktualiserad samhällsdebatt om välfärden. Med vilka vetenskapliga perspektiv har studier om idéburen välfärdsverksamhet tagit sig an detta, när är de gjorda, vilka välfärdsområden har egentligen studerats och handlar studierna om brukare, professionella, utförande verksamheter eller samhället i stort? Vad vet vi och var finns luckor i den vetenskapliga kunskapen om den idéburna sektorn och dess roll i välfärdens praktik?

Artikeln börjar med ett introduktionsavsnitt där civilsamhällesbegreppets introduktion i Sverige, de förändringar som under 1990-talet skedde i organiseringen av den svenska välfärden samt den idéburna sektorns roll för välfärdsverksamhet i en svensk kontext beskrivs. Därefter följer ett metodavsnitt som presenterar den begreppsstruktur som använts samt hur den litteratursökning som ligger till grund för artikeln genomförts. I efterföljande avsnitt presenteras resultaten från litteraturstudien. Avslutningsvis sammanfattas resultaten från studien för en diskussion om dem i relation till tidigare forskning om idéburen välfärd samt eventuella områden av vikt att undersöka vidare.

Civilsamhället som begrepp

Civilsamhället som ett samlat begrepp, för både formella och informella verksamheter annat än de offentliga, näringsdrivande och i den egna familjen, kom in den svenska offentliga debatten runt år 1990 och har sedan dess fått ett stort genomslag (Amnå 2005; Trägårdh 1999). Inom forskarvärlden har man börjat diskutera hur begrepp som folkrörelser, frivilligorganisationer och nya idéburna sammanslutningar teoretiskt hänger samman med civilsamhället som övergripande benämning. I sammanhanget diskuteras också hur diakonala eller kooperativa organisationer kan rymmas i begreppet (Einarsson 2017). Begreppet civilsamhälle har även kommit att ersätta folkrörelsebegreppet i statliga utredningar. Sedan år 2010 har också Statistiska centralbyrån (SCB) i uppdrag att varje år offentliggöra statistik över det civila samhällets organisationer i enlighet med FN:s rekommendationer för uppbyggnad av nationalräkenskaper. Enligt SCB används begreppet det civila samhället i "betydelsen av en arena, skild från staten, marknaden, och det enskilda hushållet, där människor organiserar sig och agerar tillsammans i gemensamma intressen. I området ingår allt från nätverk och ideella föreningar till registrerade trossamfund med mera" (SCB 2018:6).

Samtidigt som det ovan beskrivs hur civilsamhället etablerat sig som ett begrepp är det också normativt, ideologiskt laddat och inte alltid helt okomplicerat (Johansson

& Meuwisse 2017; Trägårdh 2010). Denna mångfacetterade syn på civilsamhället bottenar i en idétradition som går tillbaka ända till Aristoteles och antiken (Amnå 2005). Statsvetaren Erik Amnå (2005) beskriver hur debatten om det svenska civilsamhället delvis kan ses som en kamp om det politiska ägandeskapet. Denna kamp delade inte enbart den svenska politiken längs med blockgränserna utan kom även att återuppväcka de interna spänningar som länge existerat mellan marknadsliberaler och socialkonservativa respektive statsocialister och folkrörelsesocialister (Dahlkvist 1999; Trägårdh 1999). Gränserna för vad som rimligen ska inkluderas i begreppet och hur civilsamhället förhåller sig till andra sfärer i samhället har diskuterats relativt omfattande i den svenska forskningen på ämnet (se bl.a. Amnå 2005; Linde & Scaramuzzino 2017; Lundström & Svedberg 2003; Svedberg & Trägårdh 2006; Wijkström & Lundström 2002).

Civilsamhällets roll, funktion och storlek i Sverige har även diskuterats i förhållande till en internationell kontext, särskilt i relation till amerikanska förhållanden (Trägårdh 2010; Svedberg & Olsson 2010). Detta innefattar studier av både konturerna kring organisationernas storlek och omfattning samt det medborgerliga engagemang som återfinns i det omfattande föreningslivet.

Vid Handelshögskolan i Stockholm har man sedan det tidiga 1990-talet deltagit i det komparativa projektet *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* (CNP) vilket syftar till att kartlägga och karaktärisera det civila samhället i en rad olika länder. Inom ramen för detta projekt har internationellt jämförbara data över det svenska civilsamhället hittills producerats för åren 1992, 2002 och 2014 (Lundström & Wijkström 1997; Wijkström & Einarsson 2006; Wijkström m.fl. i press).

När det gäller föreningsliv och medborgerligt engagemang så visar internationellt jämförande studier tydligt att Sverige har en högre föreningstäthet och en större folklig delaktighet än så gott som alla andra demokratiska länder (Salamon & Anheier 1997; Lundström & Svedberg 2003). Hälften av den vuxna befolkningen arbetar ideellt, en siffra som har legat på en stabil nivå under de senaste tre decennierna (von Essen & Svedberg 2020). Samtidigt har svenskt civilsamhälle en förhållandevis låg professionaliseringsgrad och organisationerna drivs i högre utsträckning av ideella insatser snarare än betalt arbete (von Essen, Jegermalm & Svedberg 2015; Göransson 2005).

Sammanfattningsvis har samtalet och idétraditionen om civilsamhället i Sverige under lång tid handlat om folkrörelser, demokratiskt föreningsliv och det ideella arbetet. Dessa organisationer och de engagerade människor som fyller dem har utgjort en viktig del av det svenska samhällskontraktet. Inte minst i rollen som röstbärare åt marginaliserade grupper, ideologiska ståndpunkter och innovativa lösningar på samhällets problem.

Civilsamhället och idéburen välfärd

Civilsamhällsbegreppets introduktion i Sverige sammanföll med en turbulent tid i svensk historia då djupgående förändringar skulle komma att ske i organiseringen av välfärden. Svensk ekonomi genomgick en kris och arbetslösheten nådde rekordhöga nivåer (SOU 1993:16). Det började i allt högre grad ifrågasättas huruvida den svenska välfärdsmodellen, som i det närmaste var ett offentligt monopol, verkligen var resurseffektiv. Det fanns ett ökande tryck för att begränsa kostnaderna för det statliga maskineriet. Dessa åsikter kom främst från högerkanten inom svensk politik, men även röster inom socialdemokratien lyfte frågan (Blomqvist 2004; Montin 1997). Under första halvan av 1990-talet genomfördes djupgående reformer av den svenska välfärden genom att skapa kvasimarknader och införa marknadslänkande lösningar. Målet med reformerna var dels att kostnadseffektivisera, dels att öka valfriheten och "kundnöjdheten" (Blomqvist 2004).

En statlig utredning visade i början av 1990-talet hur det omfattande svenska ideella engagemanget innefattade delar som tydligt bidrog till välfärden (SOU 1993:82). Här synliggörs både individens formella och informella sociala insatser samt sociala frivilligorganisationers direkta och indirekta roller för den svenska välfärden. Samtidigt uppstod det förhoppningar från politiskt håll om att civilsamhället än mer och på nya sätt skulle kliva in på välfärdens arena och bidra med att både förnya och effektivisera tillhandahållandet av välfärdstjänster. Ett exempel på denna förändrade roll för civilsamhällets aktörer på det sociala området är *Överenskommelsen mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting* (Skr 2008/09:207). Med den överenskommelsen adresseras inte bara en önskan om ökad mångfald bland utförare av sociala tjänster, utan den innebär även nya roller för politiskt inflytande bland dessa organisationer (Einarsson m.fl. 2019; Johansson 2011). Samtidigt som begreppet idéburna organisationer här etableras med en tydlig koppling till roller på det sociala området och välfärden, så bör det också påminnas om att ideellt driven välfärd i Sverige inte är ett nytt fenomen. Verksamheter som diakonier och stadsmissioner har bedrivits i det svenska samhället redan innan den moderna välfärdsstaten växte fram.

Lundström och Wijkström (1995, 2012) kunde redan i mitten av 1990-talet konstatera att ett skifte verkade vara i antågande inom det svenska civilsamhället. Skiftet sammanfattades med begreppet "från röst till service", vilket "symboliserar för sektorn som helhet de förändringar som innebär att sektorns betydelse för intresseorganisering och som röst för medborgarna, åtminstone i relativa termer, kommer att minska till förmån för olika typer av serviceproduktion" (Lundström & Wijkström 1995, s. 49). Von Essen m.fl. (2015) har också i den befolkningsstudie som genomförts med jämna intervaller sedan 1992 kunnat konstatera att det

ideellt utförda arbetet inom organisationer med social inriktning har ökat under perioden 1992–2014.

Samtidigt kan man ifrågasätta hur stora förändringar som verkligen har skett inom civilsamhället på detta område. Trots de förväntningar som fanns från politiskt håll att civilsamhället skulle ta ett större ansvar inom välfärdsområdet så har vinstdrivande aktörer haft en betydligt kraftigare expansion inom välfärdens kärnområden än civilsamhällets organisationer. Sivesind och Trætteberg (2017) hävdar att inga riktigt seriösa försök har gjorts att från politiskt håll stimulera expansionen av den svenska civilsamhällessektorn på välfärdsområdet. Välvilja från politiker i kombination med den överenskommelse som slöts mellan det offentliga och en rad civilsamhällesorganisationer inom serviceproduktion har visat sig otillräckligt. År 2017 var andelen anställda av civilsamhällesorganisationer inom välfärdsområdet drygt tre procent av den totala sysselsättningen (Arnesen & Sivesind 2020). Motsvarande siffra för vinstdrivande företag var samma år 20 procent. I ”welfare partnership”-länder, såsom Österrike, Tyskland och Frankrike, ligger sysselsättningsprocenten för civilsamhällesorganisationer inom välfärden långt högre. Data från Tyskland visar att andelen idéburen äldreomsorg är över 40 procent (Schroeder 2018). Storbritannien, som är ett exempel på en liberal välfärdsmodell, har idéburen välfärdsproduktion på 20–25 procent (Sivesind 2017). En möjlighet är att samhällsdebatten har handlat mer om en möjlig utveckling mot ökad andel idéburna medan civilsamhället samtidigt i hög grad fortsatt att verka som ett komplement till den offentligt finansierade välfärden. Kanske är det därför inte konstigt att frågan om de idéburna utförarnas roll i välfärden år 2022, 30 år efter civilsamhällesbegreppets intåg i den svenska debatten och den ”valfrihetsrevolution” som ägde rum inom svensk välfärdsproduktion, fortfarande är en politiskt aktuell fråga (SOU 2019:56).

Syfte

Med anledning av den långa idéutvecklingen i ett starkt svenskt civilsamhälle och de senaste årens ökade fokus på den idéburna sektorns roll i välfärden som beskrivits ovan finns det anledning att undersöka hur det faktiska kunskapsläget ser ut i skärningspunkten mellan civilsamhälle och välfärdsproduktion i Sverige. Syftet med den här artikeln är att ge en genomgång om den publicerade vetenskapliga litteratur som finns inom detta område samt att identifiera eventuella behov av vidare forskning.

Den huvudsakliga forskningsfrågan är följande:

- Vilket är det vetenskapliga kunskapsläget om den idéburna välfärdspraktiken i Sverige?

För att besvara den huvudsakliga forskningsfrågan använder vi följande underfrågor:

1. Vilka år har studierna publicerats?
2. Vilken vetenskaplig bakgrund utgår de publicerade studierna ifrån?
3. Vilket välfärdsområde behandlas i studierna?
4. Är det individ-, organisations- eller samhällsnivå som primärt analyseras i studierna?
5. I vilken grad studeras faktiska serviceproducenter av välfärd?

Metod

För att besvara den huvudsakliga forskningsfrågan samt dess underfrågor genomfördes en systematisk litteraturstudie (Petticrew & Roberts 2008). I ett första steg skapades en empiriskt gångbar definition av begreppen idéburen och välfärd, med avgränsning för vilka organisationsformer och verksamhetstyper som skulle tas med i studien. I det här avsnittet presenteras först den begreppsstruktur som använts som grund för att identifiera litteraturen tillsammans med en diskussion angående begreppen idéburen och välfärd. Efter det följer en redogörelse för hur litteratursökningen genomfördes.

Begreppsstruktur för idéburen välfärd

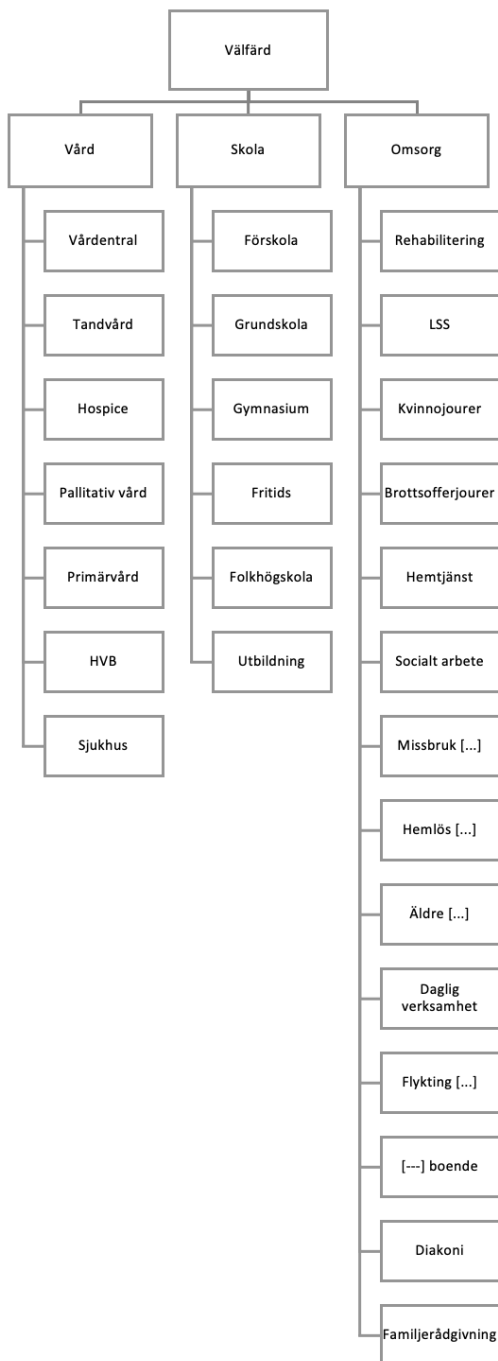
För att identifiera och kategorisera befintlig forskning om idéburen välfärd i Sverige behövdes en begreppsstruktur som hanterar de många olika begrepp och områden som ryms inom den idéburna välfärdens praktik. Snarare än att fånga in civilsamhällets betydelse för den generella välfärden i samhället var målsättningen med begreppsstrukturen att fånga in studier om civilsamhällets olika roller, som både röst och service, inom välfärdens praktik. Det betyder att vi valt att fokusera på skärningspunkten mellan verksamheter kopplat till vård, skola och omsorg (figur 1) samt mångfalden av de civilsamhällesaktörer som agerar där (tabell 1). Nedan redogörs för hur vi operationaliserat de två delarna i begreppsstrukturen, välfärd och idéburen.

Mot bakgrund av ett brett välfärdsbegrepp redogörs i det följande för vilka kategorier och termer som använts för litteratursökningen och hur dessa har identifierats. Begreppet *welfare* sägs ha myntats 1939 i motsatsförhållande till begreppet *warfare* (Pateman 1988, s. 231). Tanken var att en välfärdsstat enbart kan uppstå i demokratiska stater som har som sin främsta uppgift att värna om alla medborgares materiella standard och trygghet. Mot bakgrund av denna övergripande roll är det kanske inte så konstigt att sociologen Eva Sandstedt (1986) hävdar att något som är utmärkande för välfärdsforskning är dess oförmåga att formulera en enhet-

lig definition av begreppet välfärd. När forskare inte bara använder olika definitioner av välfärd, utan det också verkar saknas en entydig korrespondens mellan begreppets teoretiska och empiriska angivelser, leder det till att olika teoretiska definitioner kan generera både skilda och lika empiriska operationaliseringar.

Trots forskningens oenighet om hur begreppet ska definieras behövdes det för denna artikel en fungerande avgränsning av välfärdsbegreppet och ett beslut om vilka begrepp som skulle inkluderas i de söktermer som användes i litteratursökningen. Utifrån frågan om den idéburna sektorns roll för välfärdens praktik har vi i den här artikeln utgått från en relativt smal definition av begreppet välfärd som fokuserar på att ringa in specifika *välfärdsverksamheter* samt den generella produktionen av välfärdstjänster. Vi tar avstamp i de tre huvudkategorier som kan sägas beteckna välfärdens kärnområden, det vill säga: vård, skola och omsorg (figur 1). Under varje huvudkategori har vi sedan listat begreppen för en serie mer specifika verksamheter. Dessa verksamhetstyper identifierades med kvalitativa bedömningar baserat på forskning och tidigare studier på ämnet samt egen erfarenhet. För en liknande metod kan som referens anges Per Eckerdals kartläggning av Svenska kyrkans välfärdsproduktion som utmynnade i utredningen *Att färdas väl. Hur svenska kyrkan kan navigera i välfärden* (SKU 2013:3). En del verksamheter som diskuterades under definitionsarbetet kan sägas ligga i utkanten eller periferin av välfärdens kärnområden och har exkluderats från studien. Begrepp som exkluderades var exempelvis folkbildning och arbetsmarknadsinsatser.

När litteratursökningen genomfördes inkluderades variationer på begreppen kopplade till de listade verksamheterna samt de tre huvudkategorierna. Begreppet välfärd i sig inkluderades också för att fånga in texter om relationen och arbetsuppdelningen mellan staten och civilsamhället angående den generella produktionen av välfärdstjänster och välfärdsproduktion som praktik. Vi inkluderade även begreppet diakoni i sökningen, vilket generellt används som en samlingsterm för välfärd på religiös grund och alltså inte syftar till en specifik typ av verksamhet.

Figur 1: För att identifiera studier om olika former av välfärdens praktik användes ovanstående begreppsstruktur.

Civilsamhället som arena, sfär eller samhällssektor är nästan lika svårdefinierat som välfärd (Einarsson 2017). Som tidigare nämnts är civilsamhället ett politiskt laddat begrepp som ofta för med sig normativa eller ideologiska föreställningar om vilka typer av organisationer och verksamheter som bör inkluderas (Amnå 2005; Trägårdh 1999). Det civila samhället och dess organisationer och verksamheter går under många olika namn, alla med sina specifika förtjänster och problem. Eftersom syftet med den här studien är att beskriva och diskutera den vetenskapliga forskningen inom fältet idéburen välfärd behövdes en del i begreppsstrukturen som fångar in och avgränsar de texter som behandlar civilsamhällets aktörer och dess roller i välfärdens praktik (se tabell 1). Vi har i artikeln valt att använda oss främst av termen idéburen välfärd för att diskutera dessa aktörer, roller och praktiker. Det är ett vedertaget begrepp som används både i forskning samt offentliga rapporter och utredningar (Gavelin, Kassman & Engel 2010; Lundström & Wijkström 2012; SOU 2019:56).

Samtidigt är begreppet idéburen inte helt oproblematiskt. Många offentliga och vinstdrivande verksamheter beskriver sig som idéburna och begreppet har inte heller någon tillfredsställande eller vedertagen översättning till engelska. För att kunna identifiera den forskning som publicerats om civilsamhällets roll i den svenska välfärden behöver begreppsstrukturen därför en del som både fångar den mångfald av begrepp som finns för civilsamhällesaktörer i välfärdens praktik och som samtidigt avgränsar mot offentlig sektor och vinstdrivande näringsliv.

Frågan om hur idéburen välfärd ska avgränsas, definieras och mätas har diskuterats tidigare. Under 2019 släpptes en offentlig utredning vid namn Idéburen välfärd (SOU 2019:56). Utredningen hade som uppdrag att ta fram ett förslag på en tydlig definition av idéburna aktörer som kan användas för att identifiera och avgränsa dessa från andra aktörer inom välfärden. Utredningen kom fram till att en idéburen aktör ska vara en juridisk person som (1) "inte är direkt eller indirekt ägd eller kontrollerad av staten", (2) "har ett syfte som är oegennyttigt", (3) "bedriver eller har för avsikt att bedriva offentligt finansierad välfärdsverksamhet och (4) "inte gör några värdeöverföringar till annat än registrerade idéburna aktörer eller forskning". Torbjörn Einarsson (2017), verksam vid Handelshögskolan i Stockholm, föreslår i en rapport att det mest arbetsekonomiska sättet att klassificera idéburna välfärdsaktörer vore att utgå från en kombination av juridisk form och ägarkontroll på koncernnivå. På detta sätt skulle man fånga in organisationer som drivs i ägarformer, som till exempel stiftelser, ideella föreningar och registrerade trossamfund, men också dotterbolag till sådana juridiska personer som drivs i form av aktiebolag.

För att begreppsstrukturen skulle få med den mångfald av termer som finns för civilsamhälle och idéburna organisationer inom välfärdens praktik gjordes en genomläsning av ett flertal moderna svenska civilsamhällesklassiker (Amnå 2005; Linde & Scaramuzzino 2017; Lundström & Wijkström 1995, 1997, 2012; Svedberg &

Trägårdh 2006; Trägårdh 1999, 2007; Von Essen m.fl. 2015). Efter läsning av dessa och ovanstående resonemang om vinstbegränsningar och ägarformer uppstod en mättnad kring teman om civilsamhällets sektorer, organisationer och praktiker, ägarformer, entreprenörskap, rörelser, samverkansformer och individer. Begreppen inom dessa teman utgjorde den andra delen av begreppsstrukturen för idéburen välfärd (se tabell 1). Svenska kyrkan kan från och med separationen från staten år 2000 räknas som en civilsamhällesorganisation och dessutom har frikyrkor sedan länge varit ett stående inslag i det svenska civilsamhället. Vi inkluderade därför också begrepp för det religiösa civilsamhället.

Tabell 1: För att identifiera studier om idéburna användes nedanstående begreppsstruktur.

Idéburna teman	Exempel på begrepp
Civilsamhället	
Sektorer	Tredje sektorn Ideell sektor Idéburen sektor Frivilligsektorn
Organisationer och praktiker	Medborgarorganisation Ideell förening Frivilligorganisation Stiftelse Ekonomisk förening/kooperativ SVAB Kvinnojour Brottsofferjour Kyrka Trossamfund
Entreprenörskap	Social ekonomi Socialt entreprenörskap
Rörelser	Folkrörelser Sociala rörelser
Samverkansformer	IOP Överenskommelse
Individer	Volontär Medlem Ideell

Litteratursökning

Med utgångspunkt i syftet för studien genomfördes en litteratursökning för att identifiera forskning på ämnet idéburen välfärd (Petticrew & Roberts 2008). Sökningar gjordes i databaserna Academic Search Complete, SOCindex with full text och SWEPUB. I de två första databaserna gjordes sökningar med hjälp av ämnesord kopplade till vår begreppsstruktur, medan fritextsökningar genomfördes i SWEPUB som inte har någon motsvarande indexering. Både studier skrivna på svenska och engelska inkluderades. Utöver texter publicerade i peer-granskade tidskrifter inkluderades även böcker, bokkapitel och doktorsavhandlingar.

Efter att sökningarna var genomförda, referenserna hemladdade och en sällning för kopior genomförd påbörjades arbetet med att gå igenom alla referenser och avgöra vilka som föll inom ramen för studien. Som framgår i tabell 2 identifierades totalt 796 texter, varav 161 stycken inkluderades i studien. De texter som inkluderades var studier som uppfyllde samtliga av de tre kriterierna för litteraturstudien, det vill säga att de enligt vår bedömning verkligen handlade om (1) välfärdens praktik, (2) den idéburna sektorn och (3) en svensk kontext. Internationella jämförande studier där Sverige förekom inkluderades också.

Tabell 2: Databaser som använts i litteratursökningen samt identifierade och relevanta artiklar om idéburen välfärd i dessa.

Databas	Ursprungligt urval	Varav relevanta
Academic Search Complete och SOCindex (Sökning ämnesord)	180	47
Swepub på svenska (bokkapitel, böcker, avhandlingar, artiklar)	154	65
Swepub på engelska (böcker och kapitel)	198	37
Swepub på engelska (avhandlingar)	264	12
Totalt	796	161

Både studier av svenska och utländska forskare inkluderades givet att de berörde svenska förhållanden. Vid en första genomgång av texterna granskades titel och abstract. I många fall uppfylldes två av tre ovanstående kriterier, exempelvis att texten handlade om svensk välfärd men inte nämnde civilsamhället eller att texten behandlade organisationer inom det svenska civilsamhället med verksamheter som föll utanför ramen för vår definition av välfärd. Dessa texter inkluderades då inte. I fall där en bedömning inte kunde göras utifrån titel och abstract så granskades fulltexten för att kunna avgöra ifall texten skulle inkluderas eller inte.

Att en relativt stor andel studier fångades in av sökningen men ändå inte inkluderades beror på att sökord förekommer i generellt språkbruk utan att de verkligen studerats.

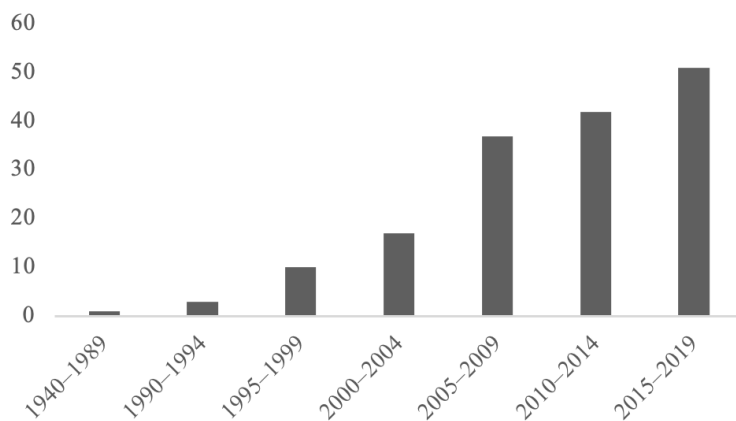
Efter att denna sällning var genomförd närlästes alla relevanta artiklar och kategoriserades utifrån årtal, vetenskaplig utgångspunkt, empirisk kontext, frågeställning, slutsats, metod, välfärdsområde, analysenhet och ifall texten handlade om en specifik organisations välfärdsproduktion. Resultaten sammanställdes sedan i tabeller och en narrativ syntes (Petticrew & Roberts 2008).

Resultat

I följande stycken redovisas resultaten från litteraturstudien. Resultaten kommer att redovisas med hjälp av tabeller och en narrativ syntes samt i vissa fall med exempel på texter som belyser de avvägningar som gjorts i kategoriseringen av materialet.

De senaste 20 årens snabba framväxt

Som framgår i figur 2 syns en tydlig ökning av forskning om den idéburna sektorn och välfärdens praktik från år 1990 och framåt. Ökningen sammanfaller med den tidsperiod då civilsamhället som begrepp etablerat sig i politik och praktik.

Figur 2: Publiceringsår för inkluderade texter.

Enbart tre texter i litteraturstudien publicerades mellan åren 1990 och 1995. Från 1995 och framåt har sedan antalet texter ökat för varje tidsintervall. Mellan åren 2015 och 2019 publicerades 51 av texterna. Det är alltså 17 gånger så många

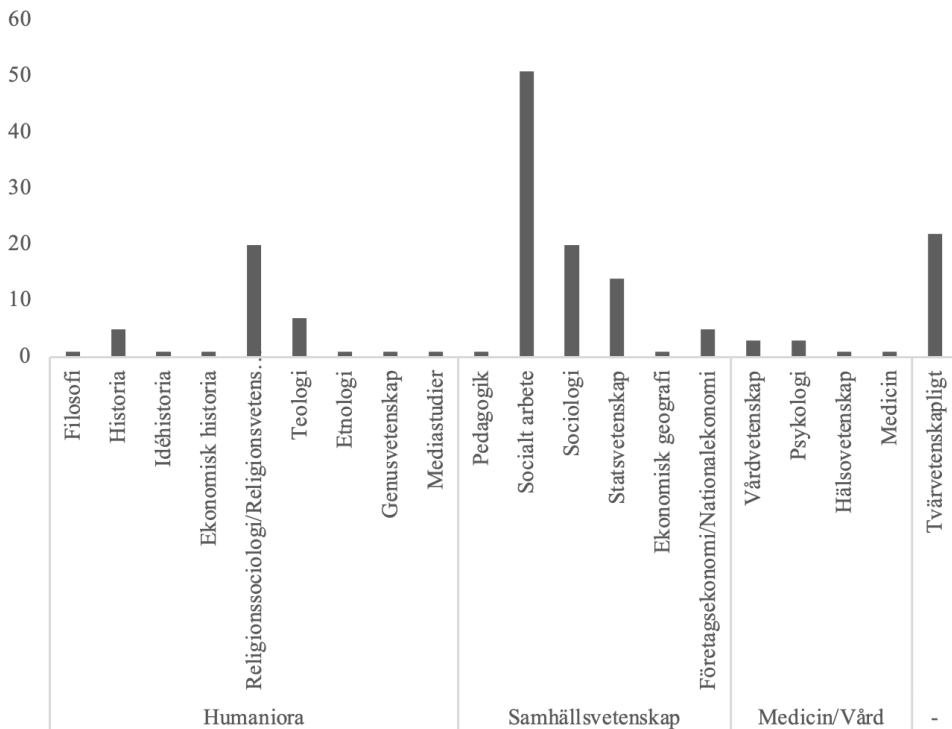
texter som under perioden 1990 till 1995. Den äldsta texten publicerades 1941 och handlar om den kooperativa rörelsen i Sverige och dess betydelse för bland annat framväxten av folkhögskolor och folkbildning. Det är sedan helt tomt fram till 1990.

En viktig fråga är om ökningen av studier sedan 1990-talet fått samma genomslag i olika vetenskapliga discipliner.

En samhällsvetenskaplig dominans

För att avgöra den vetenskapliga utgångspunkten för studierna gjordes en kvalitativ bedömning baserad på de studiernas teoretiska rötter, det ämne som forskaren eller forskarna disputerat i, den institution där forskaren eller forskarna är verksamma och ämnestillhörigheten på tidskriften där texten är publicerad.

Även om det finns ett brett spektrum av discipliner i litteraturstudien är vissa klart överrepresenterade inom forskning på civilsamhälle och välfärd. Den disciplin med flest antal texter i vår studie är socialt arbete med 51 texter (figur 3).

Figur 3: Vetenskaplig utgångspunkt inom den identifierade litteraturen.

De två näst mest vanliga disciplinerna är sociologi och religionsvetenskap/religions-sociologi med 20 texter vardera. Ett resultat som även återspeglar betydelsen av kyrkor och trossamfundens roll i den idéburna sektorn, inte minst som starka institutioner i samhället och med egna akademiska miljöer.

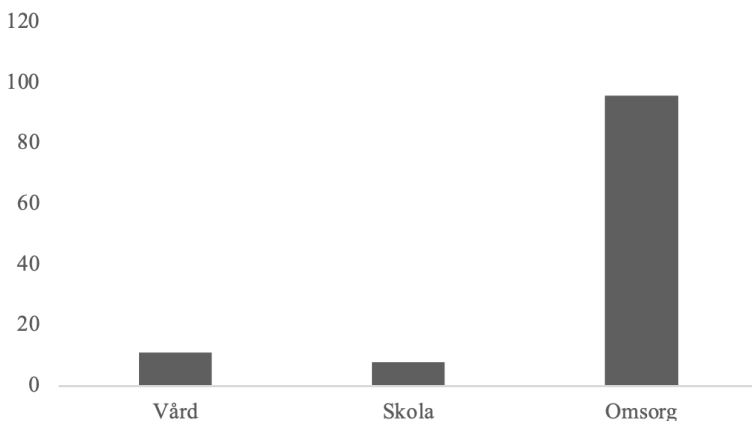
Det är alltså fler texter inom socialt arbete än inom de två näst vanligaste ämnena tillsammans. En ännu tydligare dominans framträder när man jämför hur många texter som publicerats i ämnet civilsamhälle och välfärd mellan fakulteterna. Vi har delat upp disciplinerna mellan samhällsvetenskap, humaniora samt vård/medicin. Samhällsvetenskap är den klart dominanta fakulteten med 93 av texterna samt 11 av texterna inom tvärvetenskap. Inom humaniora har 38 av texterna publicerats och inom vård/medicin enbart 8 stycken.

Trots att idéburna skolor varit en del av den svenska utbildningssektorn under lång tid är det intressant nog endast en studie som är gjord inom det pedagogiska fältet. Frågan är om den här bristen även återspeglas i vilka välfärdsområden som faktiskt studerats.

Mer omsorg än vård och skola

Genom att klassificera studierna utifrån vilken typ av verksamhet som undersökts samt om denna verksamhet tillhör huvudkategorin vård, skola eller omsorg, framgår det att olika typer av omsorgsverksamheter är betydligt mer studerade än vård och skola (figur 4).

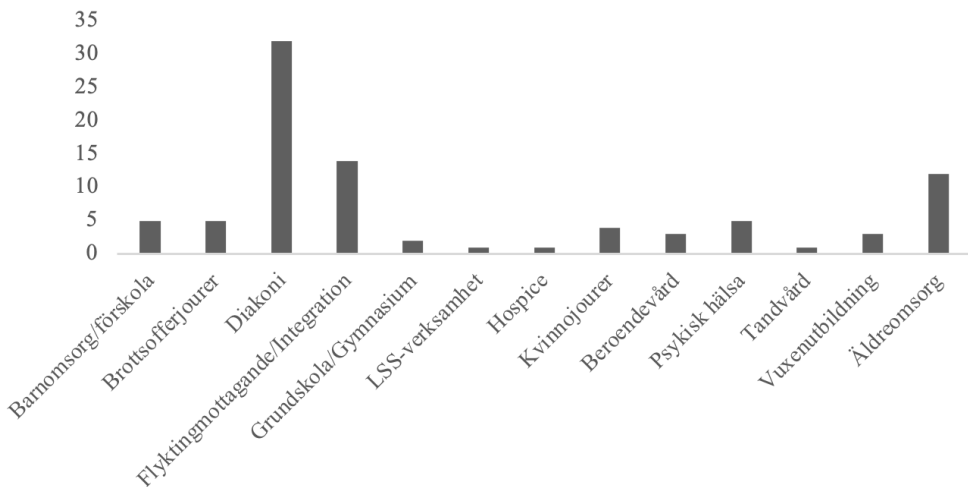
Viktigt att nämna här är att 46 av studierna inte undersöker specifika verksamhetsområden, utan snarare det civila samhällets roll i produktionen av välfärdstjänster på ett mer generellt plan (se exempelvis Lundström & Svedberg 2003; Qvarsell 1995; Meeuwisse & Scaramuzzino 2019).

Figur 4: Antal identifierade texter inom övergripande välfärdsområden.

Som nämnts behandlar relativt få (11 st) av de inkluderade texterna idéburen välfärd inom kategorin vård. Merparten av dessa få texter handlar om psykisk hälsa och den roll som patient- och brukarorganisationer spelar för vården. Ett intressant exempel på vad den idéburna vården kan spela för roll lyfts i en studie om hjärt-lungräddning med hjälp av lekmanvård och larm via mobiltelefoni (Ringh 2014). Ett än mindre studerat område rör idéburna skolor och utbildningsinsatser (8 st). Inom dem finns studier om barnomsorg, grundskola och vuxenutbildning. Tre av dem studerar faktiskt utförande av utbildning eller barnomsorg. De övriga behandlar folkbildningens och folkhögskolornas samt sociala rörelsers mer generella betydelse för utbildning. Typiskt för studier av sociala rörelsers betydelse för utbildningens praktik är en studie av hur frivillig organisering och ideellt engagemang används för mobilisering mot nedläggning av skolor (Larsson Taghizadeh 2016).

I linje med ovan beskrivna tonvikt på studier inom socialt arbete berör en majoritet av de identifierade studierna verksamheter som är kopplade till välfärdsområdet omsorg (96 st). Bland dem finns en bredd av studier, sammanfattningar och böcker som behandlar en mängd olika områden, såsom flyktningmottagande/integration (13 st), kvinnojourer (4 st), beroendevård (3 st), äldreomsorg (12 st) och brottsofferjourer (5 st) (figur 5).

Figur 5: Antal identifierade texter inom underliggande välfärds kategorier.

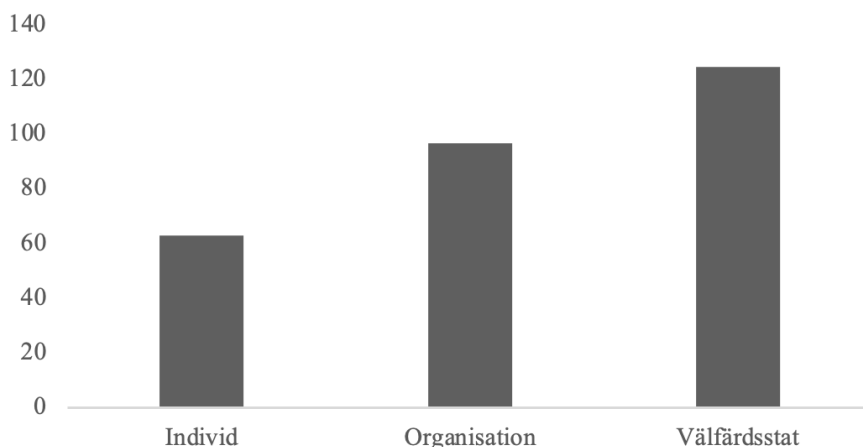
Av dem behandlar en dryg tredjedel det faktiska utförandet av olika typer av välfärdsinsatser och diakonala tjänster. Resterande två tredjedelar av studierna beskriver snarare de idéburna organisationernas roll i relation till resten av samhället, framför allt som röst och påverkansaktörer i relation till välfärdsverksamhet utförd av offentlig sektor. Värt att notera är att man även här kan se betydelsen av kyrkliga institutioner och dess akademiskt inriktade miljöer. Cirka en tredjedel (32 st) av studierna inom omsorg handlar om olika typer av diakonala insatser, det vill säga sociala insatser på religiös grund.

Kunskapsläget om de idéburnas roll i välfärdens praktik domineras alltså av de senaste årens studier inom samhällsvetenskap och socialt arbete specifikt. Givet detta finns anledning att undersöka huruvida det är individer, organisationer eller samhället i ett större perspektiv som varit föremål för de här studierna.

Fokus på välfärdsstaten och civilsamhällets organisationer

För att få en bild av den primära analysnivån i forskningen kring idéburen välfärd, samt de teoretiska utgångspunkter och modeller som används, har studierna kategoriserats utifrån om de främst handlar om brukare, professionella, volontärer och medlemmar på individnivå, organisationsnivå eller civilsamhälle och stat på samhällsnivå.

Här framträder stora skillnader i vilken utsträckning som studierna berör de olika analysnivåerna (figur 6). Av studierna är det 126 stycken av 161 (dvs. 78 %) som berör samhället som analysnivå, det är 97 stycken som berör organisationer och 63 stycken som handlar om individer. Av studierna på samhällsnivå är det 35 studier som enbart utgår från ett makroperspektiv, dvs. de har inte kategoriserats under några andra analysnivåer utöver samhälle.

Figur 6: Primär analysenhet i de identifierade studierna.

En stor del av studierna drar slutsatser kopplade till flera av analysnivåerna och har således kategoriserats under samtliga av de nivåer som berörs. Det kan till exempel handla om studier där en specifik organisation undersökts, men där författarna även drar slutsatser om organisationens roll inom ett större välfärdsstatligt perspektiv.

Många av studierna som berör civilsamhällets välfärdsproduktion i relation till välfärdsstaten har en institutionell teoretisk ansats (Lundström & Svedberg 2003; Trägårdh 2013). De beskriver en traditionell socialdemokratisk välfärdsstat och ett samhällskontrakt i förändring på grund av trender som marknadisering (Brennan m.fl. 2012; Feltenius & Wide 2019), hybridisering (Markström & Karlsson 2013) och europeisering (Meeuwisse & Scaramuzzino 2019). Ett belysande exempel är Hansson och Wijkströms (2000) studie om Basta arbetskooperativ. Artikeln diskuterar huruvida Basta arbetskooperativ skulle kunna förstås som en hybrid eller en amfibie mellan en behandlingsinstitution inom missbrukarvården och ett privat företag. Forskarna drar slutsatsen att beroende på vilka attribut en organisation visar mot sin omvärld, påverkas dels dess egna självförståelse, dels omvärldens bild av organisationen. Denna studie handlar tydligt om en specifik organisation, men också denna organisations plats i det större sammanhang som är den svenska välfärdsstaten. Nya typer av samarbetsformer mellan offentlig och privat sektor fångas under begreppet "co-production" (Vamstad 2012) och det finns även studier som undersöker ideella aktörers relation till välfärdsstaten utifrån huruvida de ses som komplement eller ersättning till offentligt driven välfärdsverksamhet (Dahlberg 2004; Vamstad 2018).

Förändrade förutsättningar för religiösa aktörer beskrivs både i relation till förändringar i välfärdsstatens uppbyggnad och i relation till förändrade värderingssystem och en ökande sekularisering i kombination med ökande mångfald (Göçmen 2013). Det finns också ett stort antal studier som undersöker diakonins roll ur en teologisk synvinkel. Här diskuteras bland annat olika teologiska/ecklesiologiska motiv till att bedriva diakoni under olika tidsperioder (Brodd 1997; Christiansson 2006) och hur man kan förstå diakoni ur ideologiska, etiska och normativa perspektiv (Blennberger 2008).

Det är relativt få studier (63 st) som handlar om de individer som verkar inom idéburen välfärd i form av professionella, volontärer och medlemmar eller som använder sig av idéburna organisationers tjänster i form av brukare. Studierna behandlar professionella (33 st), volontärer (27 st) och brukare (25 st) i ungefär lika hög utsträckning. På individnivå undersöks exempelvis motivationer till att delta i frivilligt socialt arbete (Povrzanović Frykman & Mäkelä 2019) samt konsekvenser av en ökad individualisering för kollektiv mobilisering (Eriksson 2018).

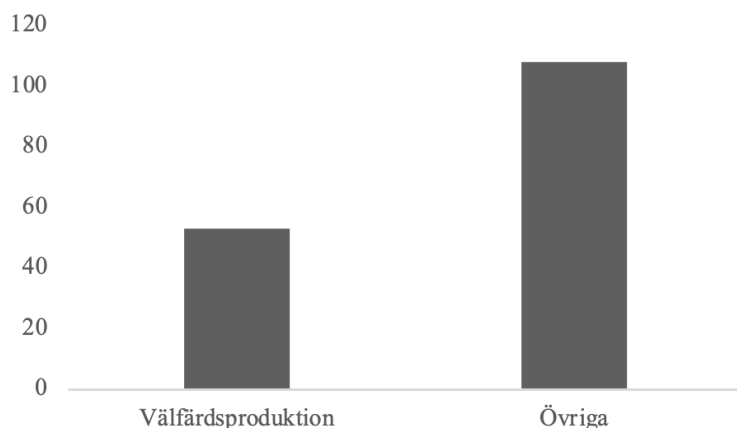
Det är slående få studier som handlar om medlemmar (7 st), vilka i övrig civilsamhällesforskning om svenska förhållanden brukar ha en prominent roll. De här studierna berör främst olika former av medborgligt engagemang inom välfärdsfrå-

gor. Exempelvis undersöker Jönson (2005) hur man inom pensionärsorganisationen PRO under åren 1941–1976 skapade kollektiva handlingsramar och en ideologiskt grundad gemensam identitet.

Även om samhället är den framträdande analysnivån i studier om de idéburna organisationerna i välfärdens praktik, finns alltså även såväl individ- som organisationsperspektiven med. Frågan blir nu i vilken grad de olika studierna har fokuserat på välfärdsproduktionen och den idéburna sektorns roll som serviceleverantörer.

En brist på utförandeperspektivet

Genom att klassificera texterna baserat på om forskningen handlar om en organisations faktiska produktion av välfärd eller inte framträder en tydlig bild av att det är något annat än själva utföranderollen som varit fokus för studierna (figur 7).

Figur 7: Antal studier som direkt behandlar välfärdsproduktion respektive övriga.

Texter som behandlar den faktiska välfärdsproduktionen hos organisationer utgör en knapp tredjedel (53 st) av det totala antalet texter. Ett exempel på detta är Jägervis (2013) studie om hur brottsoffer uppfattar den hjälp de fått från volontärer som är verk samma inom brottsofferjourer. Studien visar att brottsoffren känner att de fått hjälp av volontären som individ snarare än den organisation som denne är verksam inom. Ett annat exempel är en studie av Vamstad (2012) som jämför servicekvaliteten hos kooperativa och kommunala förskolor. Studien visar att servicekvaliteten upplevs som bättre hos de kooperativa förskolorna, detta gäller både från ett anställd- och ett brukarperspektiv. Bland de identifierade studierna om kooperativ verksamhet är andelen texter som berör faktisk välfärdsproduktion något högre med fem av tio studier totalt.

De flesta studier (108 st) handlar om vad till exempel kyrkans diakonala insatser, brottsofferjourerna och kooperativen betyder för välfärden eller civilsamhällets relation till välfärdsstaten. Dessa studier beskriver alltså snarare vilken funktion civilsamhällets organisationer har för välfärdens praktik och det offentliga ansvaret för den. Sammantaget ger studierna en bild av att civilsamhället verkar ha en viktig och omfattande funktion inom den svenska välfärdsstaten. Dock ger texterna ingen ensidig bild av om den faktiska kvaliteten på de tjänster som produceras av idéburna organisationer är god eller inte.

Diskussion

Utgångspunkten för den här artikeln var ett behov av att beskriva vilket det aktuella kunskapsläget är inom forskningen om den idéburna sektorns roll i Sveriges välfärdspraktik. I detta avsnitt lyfts och diskuteras de huvudsakliga resultaten från studien och vad de betyder för kunskapsläget inom forskningsfältet idéburen välfärd.

Sammanfattningsvis har den vetenskapliga kunskapen om idéburen välfärd växt fram efter 1990-talet. Det är framför allt kvalitativ samhällsvetenskaplig forskning med tonvikt på socialt arbete. Forskningen fokuserar på frågor om den idéburna välfärden ur ett organisations- eller välfärdsstatligt perspektiv, där tonvikten ligger på studier om civilsamhällets organisationer i relation till välfärdsstaten snarare än som producenter av välfärdsservice.

Skärningspunkten mellan civilsamhälle och välfärdens praktik är alltså ett relativt ungt, men stadigt växande forskningsområde i den svenska kontexten. Den forskning som inkluderades från litteratursökningen är (med undantag av en text) publicerad efter introduktionen av civilsamhället som tankeenheter i den svenska debatten under det tidiga 1990-talet. Det finns flera möjliga förklaringar till varför idéburen välfärd som forskningsfält enbart tycks ha existerat under en så förhållandevis kort period i Sverige. En möjlig förklaring är att det har skett en ökning av den faktiska produktionen av idéburen välfärd de senaste 30 åren och att forskningen på ämnet således har ökat. Sivesind (2017) konstaterar dock att andelen anställda inom välfärden som arbetar i idéburna organisationer har legat relativt konstant runt tre procent sen år 2000. Samtidigt vet vi också att det finns idéburna organisationer som har producerat välfärd långt mycket längre än 30 år, om än på marginalen och ofta som ett komplement till den offentliga välfärden. Detta bekräftas inte minst av texter i vårt urval som handlar om idéburen välfärd i ett historiskt perspektiv (se t.ex. Qvarsell 1995; Werner 2004). Det är därför inte troligt att framväxten av vetenskaplig litteratur om idéburen välfärd är kopplad till en ökad produktion av idéburen välfärd. En annan, och kanske troligare förklaring till varför forskningen om den idéburna sektorns roll i välfärdens praktik har ökat från år 1990 och framåt är i stället att civilsamhället gene-

rellt och idéburen välfärd specifikt har fått allt större uppmärksamhet i den politiska diskursen. Projekt, såsom Överenskommelsen, samt statliga utredningar på ämnet har satt idéburen välfärd på den politiska agendan, vilket också då har lett till att forskningen ökat på ämnet. Det återspeglas troligen också i hur forskningsfältet växer fram genom styrmedel som finansiering och arenor för publicitet.

Forskning om idéburen välfärd sker främst inom samhällsvetenskapen och då framför allt inom socialt arbete. Majoriteten av studierna är kvalitativa snarare än kvantitativa. I de fall där kvantitativa data används, handlar det främst om självrapporterade enkäter snarare än registerdata. En majoritet av studierna inom fältet handlar om omsorg, där diakonistudier utgör cirka en tredjedel. Det ska dock inte ses som en avspeglning av den empiriska verkligheten, eftersom vi sedan tidigare vet att det finns idéburna organisationer som är verksamma inom skolan (Henrekson m.fl. 2020) och att anrika vårdanstalter, såsom Stockholms sjukhem och Ersta sjukhus, drivs i idéburen regi. Snarare kan det konstateras att både utförare och intressenter inom idéburen vård och skola är understuderade. En möjlig förklaring till denna snedfördelning kan vara att många av studierna är utförda av forskare inom disciplinen socialt arbete. Av de studier som är utförda av forskare inom socialt arbete återfinns ingen av studierna av skolan, dock är tre av vårdstudierna genomförda av forskare inom denna disciplin. En annan möjlig förklaring är att idéburen välfärd fortfarande i hög utsträckning ses som ett komplement till den offentliga välfärden. Idéburen skola och vård blir då främmande fåglar i den svenska kontexten som forskare riskerar att förbise. Det är också tydligt att starka utförarinstitutioner bidrar till vetenskaplig kunskap. Många av studierna handlar om Svenska kyrkans diakoni eller kooperativ verksamhet, där starka egna institutioner har bidragit till kontinuerlig forskning om dessa aktörer.

Forskare har tidigare konstaterat att studier om det civila samhället och idéburen välfärd i Sverige i hög utsträckning har uppehållit sig på en övergripande nationell nivå (Harju, Hjort & Montesino 2010). Resultaten i den här studien bekräftar och belägger detta empiriskt. Trots att ämnet för de undersökta studierna är idéburen välfärd och att en majoritet av dem behandlar området omsorg, hamnar individen i skymundan. Ett fåtal studier sätter fokus på de individer som arbetar (professionellt eller ideellt) inom idéburen välfärd eller använder sig av idéburna organisationers tjänster i rollen som brukare. I studier där organisationer är i fokus handlar det oftast om den viktiga och omfattande roll som till exempel kyrka, brottsofferjourer eller kooperativ har inom den svenska välfärdens praktik och dessa organisationers relation till staten och den offentligt drivna välfärden. Det är relativt få studier som tar upp civilsamhällets faktiska roll som utförare av välfärdsservice. Det finns heller ingen stark entydig bild av huruvida idéburen välfärd är bra eller dålig i termer av kvalitet. Enstaka studier visar på att idéburen välfärd uppfattas eller bedöms som "bättre" eller "lika bra" som offentlig eller vinstdrivande verksamhet inom samma

område (Vamstad 2012) eller hur man kan arbeta med kvalitetsförbättringar genom att kombinera idéburna drivkrafter med professionellt kvalitetsarbete (Neubeck 2016). Resultaten från denna studie visar även att det inte heller finns några studier av eventuella brister, missförhållanden eller eventuella kriser inom idéburet utförd välfärdsservice.

Ovanstående diskussion visar också hur kunskapen om idéburen välfärd kan behöva kompletteras. Utöver studier som knyter an till och kritiskt belyser en framväxande samhällsdebatt, finns det ett behov att studera faktiskt utförande av idéburen välfärdsservice och vad den innebär i termer av till exempel kvalitet och arbetsförhållanden för brukare och professionella samt ur ett samhällsekonomiskt perspektiv. Inte minst behövs diversifierad kunskap för att undvika en alltför ensidig bild av det "goda civilsamhället". Vidare finns behov att komplettera bilden utöver de, framförallt diakonala och kooperativa, verksamheter som har en koppling till egna institutionella forskningsmiljöer och stödstrukturer. Eftersom majoriteten av den forskning som gjorts om idéburen välfärd i Sverige är kvalitativ finns även ett behov av en ökad andel kvantitativa studier av dessa fenomen.

Metoddiskussion

Innan ovanstående resultat och diskussion sammanfattas till några slutsatser, finns anledning att diskutera några aspekter kring metod.

För det första innebar definitionsproblematiken med begreppen idéburen och välfärd att ingen enhetlig och tidigare jämförbar sökning lätt kunde göras i vetenskapliga databaser. I den här artikeln har en begreppsstruktur med ett antal underkategorier av faktisk verksamhet och tillhörighet i stället använts. Det kan innebära att studier om idéburna aktörers roll i välfärdens praktik inte identifierats i fall där verksamhet enbart beskrivits som till exempel "förskola" utan analys av att det skulle kunna vara något annat än en offentlig eller möjligtvis privat verksamhet. Det är också möjligt att vi med litteratursökningen har missat en del äldre studier av exempelvis folkhögskolor eller stadsmissioner eftersom forskare före introduktionen av civilsamhället som begrepp kanhända inte gjorde kopplingar mellan dessa och de begrepp som vi använt för att fånga in de idéburna organisationerna. Slutligen innebär kategorisering och narrativ syntes ett ökat inslag av kvalitativa bedömningar som också i högre grad vilar på författarnas akademiska och praktiska erfarenhet av fältet.

Vår bedömning är att den presenterade begreppsstrukturen och systematiken i studien gör att ovanstående metodproblem likväl är små, vilket gör att både resultat och diskussion bör ge en reproducerbar, valid och reliabel bild av det vetenskapliga kunskapsläget om idéburen välfärd i Sverige.

Slutsats

Med hjälp av en begreppsstruktur för idéburen välfärd kan kunskapsläget om civilsamhällets aktörer och deras roll i den svenska välfärdens praktik beskrivas trots att det saknas en enhetlig och vetenskapligt användbar term för detta. Genom den använda begreppsstrukturen identifierades 161 relevanta studier. Dessa studier har publicerats i en ökande grad efter 1990-talet och behandlar framför allt relationen mellan idéburna aktörer och välfärdsstaten. Kunskapsläget om idéburen välfärd präglas av övervägande samhällsvetenskapliga studier inom socialt arbete, där det akademiska samtalet knyter an till en samhällsdebatt om civilsamhällets roll i välfärden snarare än empiriska studier av idéburna organisationers roll som faktiska serviceaktörer. Den samlade forskningen på idéburen välfärd ger en djupgående förståelse för de politiska förändringsprocesser som skett i relation till de idéburna organisationernas roll i välfärden samt hur dessa processer relaterar till internationella trender.

Studier med tydligare koppling till faktiska utförare av välfärdsservice är i högre grad kopplade till institutionella miljöer som kyrka och Kooperation. Det verkar alltså som om starka utförarinstitutioner bidrar till det vetenskapliga kunskapsläget. Vidare finns det en del forskning på organisations- och individnivå inom välfärdsområden som på traditionellt sätt har tillgodosetts av idéburna organisationer snarare än det offentliga, som exempelvis kvinno- och brottsofferjourer, medan forskning om idéburen vård och skola är synnerligen eftersatt. Studien pekar alltså på behoven av ökad kunskap om faktiskt utförd välfärdsservice i den idéburna sektorn och dess betydelse för individen. Där ökad kunskap om brukare och professionella samt arbetssätt, kvalitet och resultat i de verksamheter som faktiskt utför service kommer att behövas för ett fortsatt balanserat samtal om idéburen välfärd i samhället.

Referenser

- Amnå, E. (2005) Scenöppning, scenvridning, scenförändring. En introduktion. I: E. Amnå (red.), *Civilsamhället. Några forskningsfrågor*. Stockholm: Riksbankens jubileumsfond i samarbete med Gidlunds förlag.
- Arnesen, D. & Sivesind, K.H. (2020) *Organisasjonslandskap i endring 2009–2019. Fra ideologisk samfunnsendring til individuell utfoldelse?* Bergen/Oslo: Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.
- Blennerger, E. (2008) Diakoni, etik och ideologi I: E. Blennerger & M. Hansson (red.), *Diakoni. Tolkning, historik, praktik*, 89–117. Stockholm: Verbum.
- Blomqvist, P. (2004) The choice revolution. Privatization of Swedish welfare services in the 1990s. *Social Policy & Administration*, 38(2): 139–155.
- Brennan, D., Cass, B., Himmelweit, S. & Szebehely, M. (2012) The marketisation of care. Rationales and consequences in Nordic and liberal care regimes. *Journal of European Social Policy*, 22(4): 377–391.

- Brodd, S.-E. (1997) Diakonin genom kyrkans historia. Fem ecklesiologiska modeller- I: *Diakonins teologi*, 11–44. Stockholm: Verbum Förlag.
- Christiansson, E. (2006) *Kyrklig och social reform. Motiveringar till diakoni 1845–1965*. Skellefteå: Artos & Norma.
- Dahlberg, L. (2004) Substitution in statutory and voluntary support for relatives of older people. *International Journal of Social Welfare*, 13(2): 181–188.
- Dahlkvist, M. (1999) Den instängda demokratin. Rörelsesocialism och statssocialism i svensk arbetarrörelse. I: *Civilsamhället som demokratins arena*. Stockholm: Demokratiutredningens skrift nr 29. SOU 1999:12.
- Einarsson, T. (2017) *Sektorbaserad statistik på välfärdsområdet. Rapport till Valfärdsutredningen 2017-02-17*. Famna.
- Einarsson, T., Lundstedt, A., Neubeck, T. & Wijkström, F. (2019) *Överenskommelsen för civilsamhällets organisationer på det lokala planet*. Stockholm: Civil Society Reports.
- Eriksson, E. (2018) Incorporation and individualization of collective voices. Public service user involvement and the user movement's mobilization for change. *Voluntas*, 29(4): 832–843.
- Feltenius, D. & Wide, J. (2019) Business as usual? Civil society organizations in a marketized Swedish welfare state. *Journal of Civil Society*, 15(3): 230–248.
- Gavelin, K., Kassman, A. & Engel, C. (2010) *Om idéburna organisationers särart & mervärde. En forskningskartläggning*. Överenskommelsen.
- Göçmen, İ. (2013) The role of faith-based organizations in social welfare systems. A comparison of France, Germany, Sweden, and the United Kingdom. *Nonprofit & Voluntary Sector Quarterly*, 42(3): 495–516.
- Göransson, B. (2005) Ett nästintill odefinierbart forskningsområde. I: E. Amnå (red.), *Civilsamhället. Några forskningsfrågor*. Stockholm: Riksbankens jubileumsfond i samarbete med Gidlunds förlag.
- Hansson, J.H. & Wijkström, F. (2000) Basta arbetskooperativ. En amfibie med kooperativ identitet? I: F. Wijkström & T. Johnstad (red.), *Om Kooperation & social ekonomi*. Stockholm: Fören. Kooperativa studier.
- Harju, A., Hjort, T. & Montesino, N. (2010) Frivilligt socialt arbete och ekonomiskt utsatta barnfamiljer. I: T. Hjort, P. Lalander & R. Nilsson (red.), *Den ifrågasatte medborgaren. Om utsatta gruppers relation till välfärdssystemet*. Växjö: Linnéuniversitetet.
- Henrekson, E., Andersson, F.O., Wijkström, F. & Ford, M. (2020) Civil society regimes and school choice reforms: Evidence from Sweden and Milwaukee. *Nonprofit Policy Forum*. Published online.
- Johansson, H. & Meuwisse, A. (2017) Socialt arbete i civilsamhället. Mikro-, meso- och makroteorier. I: S. Linde & R. Scaramuzzino (red.), *Socialt arbete i civilsamhället. Aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, M. (2011) *I dialogens namn. Idén om en överenskommelse mellan regering och ideella organisationer*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Jägervi, L. (2013) "It's good that their there." Impressions of volunteers in Swedish Victim Support. *Freiwilligenarbeit zwischen Freiheit und Professionalisierung*. Zürich: Seismo Verlag.
- Jönson, H. (2005) Social democratic aging in the people's home of Sweden. *Journal of Aging Studies*, 19(3): 291–308.
- Larsson Taghizadeh, J. (2016) *Power from below? The impact of protests and lobbying on school closures in Sweden*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Linde, S. & Scaramuzzino, R. (2017) Det civila samhällets historia. Begreppet, fenomenet och debatten. I: S. Linde & R. Scaramuzzino (red.), *Socialt arbete i civilsamhället. Aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundström, T. & Svedberg, L. (2003) The voluntary sector in a social democratic welfare state. The case of Sweden. *Journal of Social Policy*, 32(2): 217–238.
- Lundström, T. & Wijkström, F. (1995) *Från röst till service. Den svenska ideella sektorn i förändring*. Stockholm: Ersta Sköndal högskola.
- Lundström, T. & Wijkström, F. (1997) *The nonprofit sector in Sweden*. Manchester: Manchester University Press.
- Lundström, T. & Wijkström, F. (2012) Från röst till service. Vad hände sen? I: F. Wijkström (red.), *Civilsamhället i samhällskontraktet. En antologi om vad som står på spel*. Stockholm: Civil Society Press.
- Markström, U. & Karlsson, M. (2013) Towards hybridization. The roles of Swedish non-profit organizations within mental health. *Voluntas*, 24(4): 917–934.
- Meeuwisse, A. & Scaramuzzino, R. (2019) *Europeanization, civil society, and the Swedish welfare state*. New York, NY: Berghahn Books.
- Montin, S. (1997) New public management på svenska. *Politica*, 29(3): 262–278.
- Neubeck, T. (2016) *Quality improvement within nonprofit social service providers* (PhD dissertation). Jönköping: Jönköping University, School of Health and Welfare.
- Pateman, C. (1988) The patriarchal welfare state. I: A. Gutmann (red.), *Democracy and the welfare state*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Petticrew, M. & Roberts, H. (2008) *Systematic reviews in the social sciences. A practical guide*. John Wiley & Sons.
- Povzanovic Frykman, M. & Mäkelä, M. (2019) "Only volunteers"? Personal motivations and political ambiguities within refugees welcome to Malmö civil initiative. I: M. Feischmidt, L. Pries & C. Cantat (red.), *Refugee protection and civil society in Europe*, 319–351. London: Palgrave Macmillan.
- Qvarsell, R. (1995) Mellan familj, arbetsgivare och stat. En idéhistorisk essä om det sociala ansvarets organisering under två århundraden. I: *Medmänsklighet att hyra. Åtta forskare om ideell verksamhet*, 19–46. Örebro: Libris.
- Ringh, M. (2014) *Out of hospital cardiac arrest. With focus on bystander CPR and public access defibrillation*. Stockholm: Dept of Clinical Science and Education, Karolinska Institutet, Södersjukhuset.
- Salamon, L. & Anheier, H. (red.) (1997) *Defining the nonprofit sector. A cross-national analysis*. Manchester: Manchester University Press.
- Sandstedt, E. (1986) Den svårdefinierade välfärden. *Sociologisk forskning*, 23(23), 3–25.
- SCB (2018:6) *Det civila samhället 2016. Satelliträkenskaper*. SCB, Avdelningen för ekonomisk statistik.
- Schroeder, W. (2018) *Interessenvertretung in der Altenpflege*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Sivesind, K.H. (2017) The changing roles of for-profit and nonprofit welfare provision in Norway, Sweden, and Denmark. I: K.H. Sivesind & J. Saglie (red.), *Promoting active citizenship. Markets and choice in Scandinavian welfare*. London: Palgrave Macmillan.
- Sivesind, K.H. & Trætteberg, H.S. (2017) Does out-contracting of welfare services promote active citizenship? I: K.H. Sivesind & J. Saglie (red.), *Promoting active citizenship. Markets and choice in Scandinavian welfare*. London: Palgrave Macmillan.
- Skr 2008/09:207 *Överenskommelsen mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala*

- området och Sveriges Kommuner och Landsting. Skrivelse från Kulturdepartementet & Socialdepartementet.
- SKU 2013.3 *Att färdas väl. Hur svenska kyrkan kan navigera i välfärden*. Svenska kyrkans utredningar. Svenska kyrkan.
- SOU 1993:16 *Nya villkor för ekonomi och politik*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1993:82 *Frivilligt socialt arbete*. Rapport av Socialtjänstkommittén.
- SOU 2019:56 *Ideburen välfärd*. Statens offentliga utredningar. Finansdepartementet.
- Svedberg, L. & Olsson, L.E. (2010) Voluntary organizations and welfare provision in Sweden. Is there such a thing? I: A. Evers & A. Zimmers (red.), *Third sector organizations facing turbulent environments. Sports, culture and social services in five European countries*. Baden Baden: Nomos Verlag.
- Svedberg, L. & Trägårdh, L. (red.) (2006) *Det civila samhället som forskningsfält. Nya avhandlingar i ett nytt sekel*. Stockholm: Riksbankens jubileumsfond i samarbete med Gidlunds förlag.
- Trägårdh, L. (1999) Det civila samhället som analytiskt begrepp och politisk slogan. I: E. Amnå (red.), *Civilsamhället*. Stockholm: Demokratiutredningens forskarvolym VIII. SOU 1999:84.
- Trägårdh, L. (2007) *State and Civil Society in Northern Europe. The Swedish Model Reconsidered*. Oxford: Berghahn Books.
- Trägårdh, L. (2010) Rethinking the Nordic welfare state through a neo-Hegelian theory of state and civil society. *Journal of Political Ideologies*, 15(3): 227–239.
- Trägårdh, L. (2013) Associative democracy in the Swedish welfare state. I: L. Trägårdh, N. Witoszek & B. Taylor (red.), *Civil society in the age of monitory democracy*, 254–268. New York, NY: Berghahn Books.
- Vamstad, J. (2012) Co-production and service quality. The case of cooperative childcare in Sweden. *Voluntas*, 23(4): 1173–1188.
- Vamstad, J. (2018) Inte längre ett komplement. Om Sveriges Stadsmissioners sociala arbete med utsatta personer. *Socialmedicinsk Tidskrift*, 95(5): 549–558.
- Von Essen, J., Jegermalm, M. & Svedberg, L. (2015) *Folk i rörelse. Medborgerligt engagemang 1992–2014*. Ersta Sköndal högskolas arbetsrapportserie. Institutionen för socialvetenskap.
- Von Essen, J. & Svedberg, L. (2020) *Medborgerligt engagemang i Sverige 1992–2019*. Stockholm: Ersta Sköndal Bräcke högskola.
- Werner, Y.M. (2004) Female counter-culture and catholic mission. The sister of Saint Joseph in Denmark and Sweden. I: Y.M. Werner (red.), *Nuns and sisters in the Nordic countries after the reformation. A female counter-culture in modern society*. The Swedish Institute for Mission Research.
- Wijkström, F. & Einarsson, T. (2006) *Från nationalstat till näringsliv? Det civila samhällets organisationsliv i förändring*. Stockholm: Ekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm (EFI).
- Wijkström, F., Einarsson, T., Falk, D., Friberg, K., Tommy, L., Reuter, M. & Sjöstrand E. (i press) *Den ideella sektorn. I ett omförhandlat samhällskontrakt*. Stockholm: European Civil Society Press.
- Wijkström, F. & Lundström, T. (2002) *Den ideella sektorn. Organisationerna i det civila samhället*. Stockholm: Sober Förlag.

Elinn Leo Sandberg & Alexandru Panican

Ekonomisk hjälp från Svenska kyrkan

– den instrumentella paradoxen och den fattiges utmattning

Economic support from the Church of Sweden: The instrumental paradox and exhaustion due to poverty.

Despite changes in the Swedish welfare system with a devaluation of income from the Social Services and a request from government to civil society to carry out welfare tasks, little research has been conducted on service users' experience of support from civil society. This article investigates service users' reasons for seeking economic support from the Church of Sweden and what they think characterized their interaction with the deacons. The empirical material is based on interviews with nine service users who received social assistance from the Social Services, while simultaneously seeking economic support from the Church. We find that the informants have three reasons for turning to the Church for support: (i) the perceived deterioration in support from the Social Services, (ii) the easily accessible application procedure, and (iii) the opportunity to hide the support from the Social Services. The interaction is characterized by exhaustion due to poverty and an emotional relationship between service users and deacons. However, the service users applied instrumental and strategic thinking in their interactions with deacons, while criticizing authorities for the same logic, which we referred to as "the instrumental paradox".

Elinn Leo Sandberg är doktorand i socialt arbete vid Lunds universitet.

Alexandru Panican är docent i socialt arbete vid Lunds universitet.

Kontakt: elinn.leo_sandberg@soch.lu.se

Inledning

Förändringar i det svenska välfärdssamhället de senaste årtiondena (Edebalk 2017) har lett till ökade inkomstskillnader (Fritzell 2011; Sjögren Lindquist 2017) och devalverade ersättningsnivåer för ekonomiskt bistånd i förhållande till befolkningens genomsnittliga disponibla inkomst (Bergmark 2016). Samtidigt ger staten uttryck för en vilja att civilsamhället ska utföra välfärdsuppgifter (Linde 2016). Tendensen är att staten gör civilsamhället till en viktigare aktör i arbetet med fattigdom (Karlsson & Vamstad 2018; Linde, Meeuwisse & Scaramuzzino 2017). Svenska kyrkan är den största organisationen inom civilsamhället (Bäckström 2014; Wijkström 2014). Sedan kommunerna år 1862 övertog huvudansvaret för fattigvården från kyrkan (Holgersson 2008; Levenstam 1981) har det offentligfinansierade arbetet blivit alltmer reglerat. Kyrkans hjälp kännetecknas i stället av få restriktioner, generösa bedömningar samt ett mindre administrativt krävande ansökningsförfarande (Jordansson 2008).

Kyrkans ekonomiska hjälp, oftast administrerad av diakoner, utgör i vissa fall en inkomst som kompletterar det ekonomiska bistånd som handläggs av socialtjänsten (Engel 2006; Jordansson 2008; Linde 2016). Kostnaderna för ekonomiskt bistånd från kommuner uppgick 2018 till 11 miljarder (Socialstyrelsen 2019a) medan kyrkans ekonomiska hjälp samma verksamhetsår var drygt 68 miljoner (Svensson 2019). Trots denna stora skillnad i använda resurser är kyrkans hjälp betydelsefull. Mindre summor kan också vara avgörande för den som har svårt att få pengarna att räcka till baskonsumtion (Hjort 2004).

Forskningen om civilsamhället, på samma sätt som forskningen om offentligfinansierade verksamheter, bedrivs på makro-, meso- och mikronivå. Forskningen om det lokala sammanhanget på mikronivå, där arbetet med ekonomisk hjälp utförs, har dock hamnat i skymundan (Harju, Hjort & Montesino 2010; Jokela 2011b), något som även gäller forskningen om kyrkan (Bäckström 2014; Wijkström 2014) och dess diakoni (Edgardh 2019; Linde & Christiansson 2014). Ekonomisk utsatthet är en huvudanledning till att människor söker hjälp från civilsamhället (Karlsson & Vamstad 2018; Lund 2006) samtidigt som civilsamhällets kunskap om mottagarna och deras erfarenheter av att motta hjälp är begränsad (Engel 2017), en kunskapsbrist som vi ämnar minska något genom denna artikel. Genom att synliggöra brukares perspektiv begripliggör vi obeaktade aspekter av praktiken (Eliasson-Lappalainen m.fl. 2008; Ellegård 2001) med ekonomisk hjälp från kyrkan. Trots det begränsade antalet respondenter, nio, är vår förhoppning att artikeln kan leda till ökad kunskap om brukarna och denna praktik.

Syftet med artikeln är att bidra till fattigdomsforskningen om brukares erfarenheter av att erhålla ekonomisk hjälp från kyrkan. Vi analyserar både (i) brukarnas anledningar att söka ekonomisk hjälp från kyrkan och (ii) vad som utifrån brukarnas perspektiv karakteriserar interaktionen med diakonerna under mötet då ansökan om ekonomisk hjälp bedöms och beviljas.

Tidigare forskning

Urvalet av tidigare forskning har gjorts efter litteratursökning med hjälp av ett tjugotal sökord; sökningarna var initialt specifika för att sedan breddas med hjälp av ordkombinationer. Ämnesexperter från flera svenska lärosäten har också tillfrågats. Forskning som ligger i linje med studiens syfte visade sig vara begränsad. Det finns alltså inte mycket forskning om brukares anledningar att söka ekonomisk hjälp från kyrkan eller om brukares perspektiv på interaktionen med kyrkans diakoner i samband med ansökan om ekonomisk hjälp. Därför har vi vänt oss till forskning om andra civilsamhällesorganisationer än Svenska kyrkan. De två teman som filtrerats fram är anledningar till att söka civilsamhällets ekonomiska hjälp samt interaktionen med diakoner.

Eftersom civilsamhällets sociala arbete skiljer sig åt mellan olika länder, delvis beroende på hur den offentliga välfärden är organiserad (Johansson & Panican 2016), har vi avgränsat oss till forskning om civilsamhället inom de nordiska länderna. Här finns snarlika välfärdsregimer och en förväntan att offentlig sektor ska tillgodose en skälig levnadsnivå för fattiga. Kyrkans organisation och syn på fattigdomsprevention är också likartad i de nordiska länderna, i jämförelse med övriga Europa (Kahl 2005).

Anledningar att söka civilsamhällets ekonomiska hjälp

Det finns olika anledningar till att människor vänder sig till civilsamhällets organisationer för att söka ekonomisk hjälp. Ofta är de kopplade till förändringar i välfärdssamhället. Under de två senaste decennierna har förhållandet mellan stat och civilsamhälle omförhandlats genom att civilsamhällets roll har blivit alltmer omfattande (Karlsson & Vamstad 2018; Wijkström 2014). Framför allt gäller detta ekonomisk och materiell hjälp (Gautun, Drøpping & Fløtten 2005; Lund 2006). Därtill skänker fler privatpersoner, företag och organisationer pengar till civilsamhället (Vamstad & von Essen 2013), som då får ökad möjlighet att bistå med hjälp.

I en studie av samtliga stadsmissioners arbete i Sverige framkommer det att långvariga försörjningsstödtagare utgör den största gruppen bland dem som tar emot olika former av hjälp (Karlsson m.fl. 2015). Den utvecklingen kan delvis förklaras med en uppluckring av socialtjänstens uppdrag som det yttersta skyddsnetet, där socialtjänsten använder sig av mindre generösa bedömningsmodeller. Detta har lett till att antalet hjälpansökningar har ökat markant för civilsamhällets organisationer och till att de har tvingats ändra sitt uppdrag från att bistå med extra bidrag för att förgylla vardagen till att täcka basala utgifter (Harju, Hjort & Montesino 2010). Svenska kyrkans ekonomiska hjälp påverkas därmed av det offentligfinansierade sociala arbetets reglering, organisering och bedömningar (ibid.; Edgardh 2019; Jokela 2011a).

I Sveriges Stadsmissioners fattigdomsrapport för år 2018, skriven i samarbete med forskare i socialt arbete, redogörs för intervjuer med representanter för stadsmissio-

nerna. De vittnar om ett skifte hos socialtjänsten där "gatekeeper"-rollen har blivit viktigare än uppgiften att hjälpa. De intervjuade berättar att brukare som av stadsmissionerna lotsats till den offentliga välfärden återkommer när de får avslag på ansökan om ekonomiskt bistånd. De säger också att socialtjänsten hänvisar tillbaka till stadsmissionerna för ekonomisk hjälp.

Brukare framhåller att det är lätt att ramla ur socialförsäkringssystemen och att det gör att de söker hjälp hos stadsmissionerna (Karlsson m.fl. 2015). Samma utveckling märks i kyrkans församlingar som ordnar ekonomisk hjälp när nedskärningar görs eller offentligt stöd avslås (Jokela 2011b). Brukare säger att de hellre söker hjälp hos en diakon än hos en offentliganställd socialarbetare trots att den summa pengar som de har chans att få hos diakonen är lägre. Ett av skälen till att de söker sig till diakonen är tillgängligheten (Jokela 2011a).

Andra anledningar att söka ekonomisk hjälp från civilsamhället kan kopplas till organisationerna och deras arbetssätt. Ekonomisk hjälp från civilsamhället kan förutom pengar i många fall bestå av materiell hjälp, såsom mat, kläder, presentkort och rekvisitioner. I Norge har det genomförts en kartläggning av företrädesvis kristna organisationers hjälp till brukare som har ekonomiskt bistånd som huvudsaklig inkomst. Där kommer det fram att hjälpen inte är omgärdad av samma komplicerade regelverk som det ekonomiska stöd som finansieras av välfärdssamhällets byråkratiska verksamheter. Det är dessutom mycket ovanligt att någon som söker sig till kristna organisationer nekas hjälp (Lund 2006). I en annan norsk studie framkommer det att de brukare som intervjuas har mottagit hjälp (mat, barnkläder, möbler, pengar till resor och pengar till julfirande) från flera frivilligorganisationer (Gautun, Drøpping & Fløtten 2005).

Den tidigare nämnda studien av de svenska stadsmissionernas arbete redogör också för hur brukare med ekonomiskt bistånd tar emot mat, kläder och pengar. Att det finns olika sorters hjälp att få och att hjälp också består av stöd i myndighetskontakter samt deltagande i gemenskapsfrämjande verksamheter kan vara anledningar till att brukare vänder sig till civilsamhället för att be om hjälp (Karlsson m.fl. 2015).

Civilsamhället bidrar alltså med kompletterande ekonomisk hjälp för de basala behov som ekonomiskt bistånd, enligt riksnormen (Socialstyrelsen 2019b), egentligen ska täcka, såsom mat och kläder. I tidigare forskning framkommer att tänkbara anledningar till att brukare söker ekonomisk hjälp från civilsamhället och specifikt Svenska kyrkan kan kopplas till såväl samhällsförändringar som organisationernas handhavande av ekonomisk hjälp.

Interaktionen med diakonen

Brukare som söker ekonomisk hjälp från Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland upplever mötet med diakonen som positivt och färgat av medmänsklighet. Att få till

stånd ett möte med diakonen beskrivs av brukarna som enkelt, och de säger att de upplever diakonen som lättillgänglig (Jokela 2011a, b). I en studie om brukare som vänt sig till diakoner i Svenska kyrkan framhålls att brukarna säger sig ha upplevt interaktionen som positiv. Diakonerna har bemött dem på ett personligt sätt, och det har bidragit till att brukarna har uppfattat sig som sedda och bekräftade (Engel 2017). Dessa aspekter framkommer lika tydligt i den ovan nämnda norska studien, där civilsamhällets respektfulla bemötande av hjälpsökande betonas (Gautun m.fl. 2005).

Det framgår att många av de brukare som vänder sig till civilsamhället har negativa erfarenheter av interaktionen med socialarbetare i offentlig sektor. De beskriver sin relation till myndigheter som ansträngd och myndighetspersonernas attityd som genomsyrad av brist på respekt och undanhållande av information. De berättar också att kontakten ofta innebär byråkratiskt pappersarbete i stället för ett personligt möte (ibid.; Jokela 2011b).

I tidigare forskning finns dock även kritik mot diakonernas arbetssätt. I studien av Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland framgår det att vissa brukare favoriseras och får oproportionerligt mycket hjälp. Det finns hjälpsökande som berättar att de upplever det som stigmatiserande att söka hjälp och att detta får till följd att de i varje situation gör en avvägning mellan behov, förödmjukelse och tacksamhet. Att behöva be om hjälp och vara beroende av diakonens välvilja och kyrkans hjälp är, enligt studierna från Finland (Jokela 2011a, b) och Norge (Gautun m.fl. 2005), förenat med skam och tacksamhetsskuld.

Trots att civilsamhällets uppgift att ge ekonomisk hjälp blivit alltmer omfattande (Karlsson & Vamstad 2018; Wijkström 2014; Lund 2006) finns det sammanfattningsvis begränsat med forskning om interaktion mellan givare och mottagare (Karlsson m.fl. 2015). Forskning om Svenska kyrkans diakoni är också sällsynt (Edgardh 2019; Linde & Christiansson 2014), och brukarperspektivet är särskilt utforskat (Engel 2017).

Analytisk referensram

Vi analyserar vår empiri med hjälp av Habermas teori om kommunikativt handlande och Goffmans dramaturgiska teori. De båda teorierna hjälper oss att förstå interaktion och sociala handlingar och de kopplar även samman individen med hans eller hennes kontext. Empirins komplexitet gör att den inte kan begripliggöras med hjälp av endast en teori utan delar av de två teorierna är relevanta i analysarbetet.

Teorin om kommunikativt handlande (Habermas 1996) binder samman sociala handlingar med strukturer vägleda av egna logiker: livsvärld och system. Livsvärlden utgörs av och reproduceras genom sociala interaktioner mellan de närmaste, till

exempel genom samspel inom familjen och med vänner, och den återfinns i ett socialt rum som hör till den privata sfären. Interaktionen bygger på icke villkorade relationer av hjälpande och stöttande karaktär som anpassas till faktiska behov. I livsvärlden är det den kommunikativa rationaliteten som styr, och genom den tas sociala och kulturella funktioner till vara. Livsvärldens logik, som är inbyggd i vardagsspråket, använder kommunikation som medel för att uppnå ömsesidig förståelse och förklarar hur människor finner samförstånd, gemensamma normer och värderingar. Detta beskriver Habermas som en demokratisk potential. Samtalet och relationen utgör rationalitetens verktyg för att koordinera socialt handlande i livsvärlden. Den kommunikativa rationalitetens processer tar tid och förutsätter att parterna möts och strävar efter ömsesidig förståelse, men det sammanfaller dock sällan med statens och marknadens logik.

Det som Habermas kallar systemet genomsyras av anonyma relationer inom byråkratin, näringslivet och arbetslivet som efterfrågar materiell produktion. Människors handlande styrs genom instrumentell logik med två kommunikationsmedel: makt och pengar. Interaktionen sker på systemnivå, och dess värde mäts utifrån handlingars stabilitet. Systemet strävar efter att upprätthålla gränser mot omvärlden, och interaktionen bygger på kontroll, villkor, bedömningar och kategoriseringar. Givetvis finns det mänskligt samspel inom exempelvis byråkratin, men relationerna är orienterade mot en instrumentell rationalitet och saklighet. Interaktionen äger rum inom ramen för måluppnående handlingar. Förenklat kan det beskrivas som att logiken sätter sak före person (ibid.).

Dessa två logiker krockar i samhällslivet, och systemets logik strävar efter att kolonisera livsvärlden. Gärningar som bygger på kommunikativt handlande utförs alltmör på systemets villkor. Människor och relationer förtingligas och pengar, makt och villkor ersätter språket som medium för sociala handlingar (ibid.). En stark betoning av kostnadseffektivitet i socialt arbete riskerar att bli ett mål i sig och flytta fokus från målet att brukarens liv ska förbättras. Det leder till att brukarna kan uppleva sig omyndigförklarade i mötet med byråkratin och med systemets logik (Blom 1994). Tidigare forskning har ofta förknippat byråkrati med systemet och civilsamhället med livsvärlden (se Linde & Scaramuzzino 2017), men om så är fallet när det gäller ekonomisk hjälp som förmedlas av diakoner vet vi inte.

Den dramaturgiska teorin tar hjälp av teaterns vokabulär för att analysera individens handlande och hennes framställningar av sig själv i en rad olika situationer (Goffman 2006). De analytiska begrepp som är bärande för vår studie är pjäs, manus, scen, bakre region, aktör, rollgestalt, publik och team. Pjäsen är en process med ett par centrala element, och den pjäs vi arbetar med handlar om fattigdom. Aktörerna på scenen gör ett framträdande inför publik. I vår pjäs spelar två aktörer varsin roll: den hjälpsökande brukaren ansöker om ekonomisk hjälp från den hjälpgivande diakonen.

För att meningen med aktörens rollgestalt ska bibehållas krävs stöd från publiken, som har makten över pjäsens utfall.

När mer än en aktör är på scen kallar Goffman (2006) aktörerna ett team. Relationerna inom teamet förutsätter samarbete och bygger på förtroende och ömsesidigt om än asymmetriskt beroende. När relationerna i teamet fungerar kan aktörerna göra ett trovärdigt framförande. Brukaren och diakonen bildar ett team som ska spela upp pjäsen enligt manus. Scenen utgörs av diakonens kontor, men publiken tar inte del av hela föreställningen utan en del av pjäsen och delar av kommunikationen mellan brukaren och diakonen äger rum bakom scen, i dess bakre region. Denna reträttplats möjliggör för aktörerna att lägga ifrån sig scenens rollgestalter och bearbeta de intryck som framträdandet resulterat i (ibid.). Teamets medlemmar samarbetar för att vinna publikens, i detta fall samhällets, gillande. Publikens stöd påverkar pjäsens utfall – pjäsen har nämligen samma utfall eller det utfall som överensstämmer med gällande normer i samhället. Publikens stöd är med andra ord premissen för att pjäsen ska kunna framföras, eller framföras igen, och få en mening.

Metod

Empirin omfattar nio semistrukturerade intervjuer med nio enskilda brukare. Vi har valt denna kvalitativa metod eftersom den är lämpad för att fånga respondentens erfarenheter, reflektioner och förhållningssätt. Intervjuaren kan ställa följdfrågor för att bättre komma åt det som undersöks (Kvale & Brinkmann 2014). Intervjuerna har spelats in, transkriberats och genererat 250 sidor text. Varje intervju pågick i cirka 45 minuter. Intervjufrågorna är uppdelade i två huvudområden: brukarens skäl att söka ekonomisk hjälp från kyrkan samt brukarens reflektioner över mötet med diakonen.

Urvalet har varit målinriktat. Intervjupersonerna har valts utifrån fyra kriterier som är relevanta för studien: (i) respondenten ska vara myndig, (ii) tala svenska (för att vi ska kunna undvika tolk och därmed få svar som ligger så nära den intervjuades utsagor som möjligt), (iii) ha sökt ekonomisk hjälp hos en diakon samt (iv) erhålla ekonomiskt bistånd från socialtjänsten. Inkomst från ekonomiskt bistånd har använts som markör för relativ fattigdom i Sverige (Starrin 2008).

Med tanke på brukarnas utsatta position betonades frivillighet, konfidentialitet, samtycke och nyttjandekrav både vid initial kontakt och i samband med intervjun, i enlighet med Vetenskapsrådets riktlinjer (2002). Ett tiotal diakoner i södra Sverige fick ett informationsbrev med en beskrivning av studiens syfte och urvalskriterier samt med önskemålet om kontaktuppgifter till tänkbara intervjupersoner. Diakonerna frågade sedan brukare om de kunde tänka sig att bli kontaktade för att eventuellt delta i en studie; diakonerna ombads att inte själva ställa frågan om att delta för att brukarna inte skulle ställa upp på intervju utifrån en beroendeställning

till diakonerna. Därefter ringde intervjuaren de brukare som hade tackat ja till att bli kontaktade. Intervjuaren presenterade studien och informerade om forskningsetiska principer (ibid.). Två brukare tackade nej till att bli intervjuade. I början på intervjun har intervjupersonerna återigen informerats om att de har rätt att avbryta deltagandet utan att ange skäl samt om möjligheten att tacka nej till frågor som de uppfattar som känsliga (Trost 2010). Ingen avstod från att svara på någon fråga. I stället gav alla uttryck för en vilja att berätta, och några sa också att intervjun bidrog till nya insikter för dem själva, något som kan inträffa vid användning av intervjuer som metod (Kvale & Brinkmann 2014).

Förmedling av kontaktuppgifter via diakonerna begränsar vår insyn i urvalsprocessen. Diakonerna kan ha vänt sig till brukare som de har en god relation till, och det kan påverka empirin. Förfarandet att be diakonerna att fråga brukare om de kunde tänka sig att bli kontaktade för att eventuellt delta kan dessutom begränsa konfidentialiteten i relation till diakonerna. Å andra sidan fick diakonerna inga uppgifter om vilka brukare som hade tackat ja till intervjun.

Samtliga intervjuade har informerats om att ingen obehörig skulle få ta del av deras svar samt om att empirin var avsedd att användas endast för forskningsändamål.

Intervjuerna har skett vid olika tillfällen under två veckor i avskilda samtalsrum i Svenska kyrkans lokaler. För att så långt som möjligt hålla respondenterna anonyma för diakonerna har tiden för respektive intervju inte bokats i anslutning till brukarens samtal med diakon. Diakoner har möjligen kunnat observera vilka som kom in i kyrkans lokaler. Valet av intervjulokal kan hämma respondenternas vilja att förhålla sig kritiska till verksamheten. Med utgångspunkt i empirin kan det ändå sägas att respondenterna ger uttryck för en kritisk hållning till verksamheten.

Respondenterna är i åldern 20–60, majoriteten är kvinnor (7 av 9 intervjuade) och de bor både i tätort och på landsbygd. Samtliga berättar att de lever i ekonomisk fattigdom sedan flera år.

Studien utgår från en hermeneutisk ansats, och empiriinsamlingen har tolkats och bearbetats i tre steg. I ett första steg, under transkriberingen, skrevs analytiska begrepp ned när de begripliggjorde empirin. Habermas teori om kommunikativt handlande och Goffmans dramaturgiska teori framstod som värdefulla. Analysen genomfördes i en reflektiv dialog mellan empiri, tidigare forskning och teori (Alvesson & Kärreman 2007). I steg två, i samband med transkriberingen, skapades ett schema för varje intervjuperson med sammanfattningar av svar och reflektioner. Detta sätt att strukturera materialet bidrog med en överblick över hela empirin samt med särskiljning mellan intervjupersonerna. Slutligen, när transkriberingen var klar, ändrades tillvägagångssättet och empirin genomlästes på nytt. I denna process användes dataprogrammet NVivo. Det bidrog med att visuellt åskådliggöra samt med att slutligt filtrera textmaterialet till de teman som presenteras härnäst.

Anledningar till att brukare söker ekonomisk hjälp

I den fortsatta framställningen analyserar vi empirin genom att först belysa anledningar till att respondenterna vänder sig till kyrkan för att be om ekonomisk hjälp. Bearbetningen av empirin har genererat tre teman, och de presenteras nedan med egna underrubriker. Därefter redogör vi för respondenternas berättelser om interaktionen med diakonerna.

Smidigt ansökningsförfarande

Samtliga respondenter ger i samklang med tidigare forskning (Angelin 2009; Jokela 2011a) uttryck för svårigheter med en otillräcklig försörjning från ekonomiskt bistånd. Det är den främsta orsaken till att de vänder sig till civilsamhället. Men vad är det som gör att de vänder sig till just kyrkan?

För respondenterna framstår det som att kyrkan i många fall blir den enda konkreta möjligheten att erhålla ekonomisk hjälp utöver ekonomiskt bistånd. Respondenterna har fått information från bekanta om denna möjlighet. Informationen visar sig ha kommit i samtal, framför allt med vänner som har en inblick i respondenternas ekonomiska situation. Informationen överförs med Habermas (1996) vokabulär inom den familjära och vänskapliga livsvärldens logik, nämligen i ett kommunikativt handlande förankrat i förståelse för brukarens situation och inriktat på en ovillkorad hjälp.

Respondenterna säger att kyrkan uppmuntrar deras vilja att söka ekonomisk hjälp, och de pekar på flera aspekter: hjälpen är tillgänglig, ansökan behandlas ”snabbt” och ”smidigt”, det är ”inte [...] en massa som man ska krångla med” i kontakt med kyrkan. De anser att ansökningsförfarandet är effektivt och förutsägbart. För att de över huvud taget ska ansöka om hjälp hos kyrkan är det viktigt för dem att det finns goda chanser att beviljas hjälp, något som också nämns som anledning i tidigare forskning (Jokela 2011a).

Respondenterna uppger att de är tvungna att styrka sin livssituation med dokumentation när de söker hjälp från kyrkan, dock i mindre utsträckning än när de ansöker om ekonomiskt bistånd hos socialtjänsten. Flera av dem säger att de, trots att de behöver kompletterande ekonomisk hjälp, skulle överväga att avstå från att söka hjälp från kyrkan om ansökningsförfarandet blev mer krävande. Respondenterna beskriver vad vi med Habermas ord skulle kunna kalla en instrumentell och byråkratisk logik, en del av systemet (Habermas 1996). Med detta menas att respondenterna följer ett målrationellt handlingsmönster genom att efterfråga enkla och effektiva förfaringsätt för att uppnå mål som de har satt upp på förhand. Brukarnas handlande (att söka hjälp) motiveras av ett förenklat ansökningsförfarande.

Denna instrumentella logik, som också belyses senare i artikeln, kan sammankopplas med det som här benämns som ”den fattiges utmattning”. Utmattningen beror på att fattiga gång på gång i möten med olika instanser blir tvungna att berätta om samt

administrativt och formellt redogöra för sin situation när de försöker söka hjälp för att mildra fattigdomens konsekvenser. Det kan leda till att respondenterna söker sig till strategier som verkar kunna hjälpa dem att uppnå det de önskar. I det här fallet verkar alltså en strategi vara att använda sig av en instrumentell logik som förenklar och effektiviserar processen och ökar sannolikheten att de får det de behöver.

Ett förändrat välfärds- och civilsamhälle

Flertalet respondenter kopplar samhällsförändringar till sina egna svårigheter med att leva på ekonomiskt bistånd. Dessa svårigheter får dem att vända sig till kyrkan för att be om ekonomisk hjälp. I intervjuerna beskrivs samhällsförändringarna som nedskärningar i välfärden samt ett mer restriktivt och villkorat förhållningssätt gentemot brukarna bland myndigheter. Respondenterna uppfattar det som orsaker till att det har blivit svårare att beviljas bidrag och insatser från socialtjänsten, försäkringskassan och arbetsförmedlingen (jfr Bergmark 2016). Det villkorade förhållningssättet påvisar ett ändamålsenligt handlande som är förankrat i en instrumentell logik. Handlandet underbygger byråkratin inom myndigheter vilka reproducerar systemet.

Att söka ekonomisk hjälp från kyrkan på grund av myndigheters alltmer restriktiva hållning kan till exempel beskrivas på detta sätt:

Respondent: Jag [...] gick ur kyrkan redan som 18-åring. Jag tror inte på Gud för egen del, men det är bra om kyrkan kan hjälpa så många som möjligt, oavsett om de tror på Gud eller något annat. Jag menar att i dagens läge behövs det. Vårt välfärdssamhälle håller på att monteras ner. Det är mer och mer sådan nödvändig hjälpverksamhet som kanske har ombesörjts från samhället innan, som till stor del hamnar på släktingar, vänner och frivilligorganisationerna i dag.

Intervjuare: [...] Mm, får de pengar från Försäkringskassan?

Respondent: De får inte det, utan de blir ifrågasatta och hamnar i en överklagandeprocess. Försäkringskassan, arbetsförmedlingen och socialtjänsten, alla de här instanserna, de har mer och mer gått från att vara stöttande till att bli kontrollerande och straffande! På olika sätt.

Respondenten framhåller alltså att ansvaret för "nödvändig hjälpverksamhet", som tidigare har ombesörjts av samhället, numera hamnar på "släktingar, vänner och frivilligorganisationer", aktörer som finns i livsvärlden (Habermas 1996). Flera respondenter pekar, precis som den här, på tre myndigheter som har ändrat sin inställning och på att det är detta som har föranlett brukarna att vända sig till kyrkan. I citatet säger respondenten att myndigheterna har "gått från att vara stöttande till att bli kontrollerande och straffande". I stället för att få stöd "blir [brukarna] ifrågasatta" och får påbörja en "överklagandeprocess".

Den instrumentella rationaliteten (ibid.) ger sig enligt respondenterna tillkänna på ett tydligt sätt. Att vidmakthålla regler och systemets yttre gränser framstår för respondenterna som viktigare för myndigheternas representanter än uppgiften att förmedla ekonomiskt bistånd till de brukare som behöver det. I en finsk studie (Jokela 2011b) återfinns samma kritik mot att välfärdsinstanser blivit svårare att få tillträde till, och också där nämns att detta har inneburit att brukare vänder sig till kyrkan.

Intervjuerna framträder ytterligare en dimension. Respondenterna framför skarp kritik mot myndigheternas instrumentella logik, men de tillämpar själva samma logik i sina relationer till diakonerna. Denna motsägelse benämner vi "den instrumentella paradoxen", och den är ett genomgående drag i empirin. Systemets logik med ett målrationellt handlande kan innebära fördelar för de människor som tillämpar den, men sällan för de människor som blir föremål för den. Att som brukare bli bemött med en instrumentell logik innebär risk att bli objektifierad och slutligen förtingligad (Habermas 1996). Det är något som respondenterna motsätter sig i sina relationer till myndigheter. Men samma instrumentella logik används av brukarna själva när de möter diakonerna och ber om ekonomisk hjälp. För att återgå till citatet ovan: respondenten "tror inte på Gud för egen del, men det är bra om kyrkan kan hjälpa". För att nå sitt mål efterliknar respondenten det ändamålsrationella handlande som myndigheterna utsätter brukarna för.

Motsägelsen fördjupas ytterligare då respondenterna berättar att de uppskattar diakonernas sätt att bemöta dem. De beskriver en motsatt logik, en som sätter relationer, förståelse och ett kommunikativt handlande i fokus i stället för kostnadseffektivitet, kontroll och omyndigförklarande. Å ena sidan efterfrågar de ett bemötande där livsvärldens logik tillämpas, och å andra sidan handlar de själva utifrån systemets logik, som de kritiserar. Den instrumentella paradoxen blir uppenbar och bidrar till kolonisering (Habermas 1996) av den livsvärld respondenterna uppskattar.

Denna aspekt kommer att visa sig igen när vi redogör för respondenternas bild av interaktionen med diakonerna. De uppskattar diakonernas användning av livsvärldens logik vid de möten då diakonerna ska bedöma deras ansökan om hjälp från kyrkan. Samtidigt tillämpar respondenterna den instrumentella logiken. De tycker inte om den, men känner sig tvungna att tillämpa den för att uppnå målet med ansökan. Förhållandet ger uttryck för en kolonisering av livsvärlden (ibid.). Den instrumentella rationaliteten visar sig ha bättre effekt, och det kommunikativa handlandet får underordnas systemets villkor, såsom det framkommer i empirin.

Dold hjälp

En anledning till att respondenterna vänder sig till kyrkan är att hjälpen inte är synlig för socialtjänsten. Om pengar sätts in på brukarnas bankkonto kan och ska enligt socialtjänstlagen det ekonomiska biståndet sänkas med motsvarande belopp, men

kyrkans ekonomiska hjälp kan förmedlas på andra sätt, till exempel genom utbetalning via avi eller kontant.

Kyrkans ekonomiska hjälp blir således osynlig för myndigheterna och därmed ett slags "extrainkomst" för brukarna. Respondenterna uttalar att diakonerna är medvetna om detta. Så här berättar en respondent:

Respondent: Sen så är det så här att när man har ekonomiskt bistånd och får någonting extra, då dras det av, och då blir det plus minus noll i alla fall. Så då är det inte lönt.

Intervjuare: Nej. Hur blev det, den här gången?

Respondent: Då fick vi det på avi, så då såg socialen det inte. Det kom inte in på vårt bankkonto.

Intervjuare: Var det något ni föreslog eller sa man det härifrån?

Respondent: Det stod på ansökan. Man kunde välja att skriva ett kontonummer eller att få det på avi. Det var tur, för annars hade vi inte kunnat söka här.

Intervjuare: Nej. Var det något ni visste om innan ni sökte?

Respondent: Ja, det sa min kompis, att man kunde få det på avi, för annars hade jag inte sökt.

När denna respondent fick kännedom om ekonomisk hjälp från kyrkan, var en del av argumentationen att hjälpen inte skulle vara synlig för socialtjänsten. Den kunskapen förmedlades av en "kompis" som befann sig i ett liknade ekonomiskt läge och därmed hade förståelse för situationen. Det kan kopplas samman med livsvärldens sfär (Habermas 1996).

Att hjälpen inte automatiskt blir synlig för socialtjänsten lyfter flera respondenter fram som positivt och avgörande för beslutet att söka hjälp hos kyrkan. I vissa fall har diakonerna frågat respondenterna om de vill ha pengarna på avi. I andra fall har respondenterna själva berättat för diakonerna om risken för minskat ekonomiskt bistånd. Genomgående i empirin är att brukarna berättar att både de själva och diakonerna är införstådda med villkoren – det finns alltså en konsensus mellan dem och diakonerna, en kommunikativ rationalitet (Habermas 1996). Att dölja inkomster kan dock tolkas som ett bidragsbrott enligt gällande lagstiftning (Bidragsbrottslagen 2007:612). Med det sagt är det inte säkert att respondenterna och diakonerna har kännedom om lagstiftningen, och det finns heller inget i det empiriska materialet som pekar mot detta. Att dölja hjälpen motiveras genom att respondenterna kan få en extrainkomst.

Trots att respondenterna uttrycker uppskattning för det som Habermas kallar livsvärldens sfär och den kommunikativa rationaliteten (Habermas 1996) vittnar empirin återigen om att de handlar ändamålsrationellt. Som en av dem sa – det hade inte

varit "lönt" att söka hjälp hos kyrkan om det ändå skulle ha blivit plus minus noll i inkomst. Mötet med diakonen, samtalen och det eventuella sociala stödet kan ha sitt värde, men resulterar mötet i avdrag på ekonomiskt bistånd "hade jag inte sökt". Målet att få en extra inkomst hade inte uppnåtts om hjälpen inte gått att dölja för myndigheterna, och då hade det inte varit aktuellt för respondenterna att vända sig till kyrkan för att be om ekonomisk hjälp.

Brukarnas perspektiv på interaktionen med diakonerna

Brukarnas svar på frågor om hur de ser på interaktionen med diakonerna har resulterat i tre teman som presenteras med egna underrubriker.

Stark samhörighet för ett gemensamt mål

Respondenterna framhåller att interaktionen med diakonerna karakteriseras av positiva möten och samtal. Brukarna upplever att diakonerna lyssnar till dem och att diakonerna pratar med och inte till dem. Samtalen präglas av samhörighet och ömsesidig nyfikenhet. Respondenterna beskriver diakonerna som engagerade. Dokumentation framstår för dem som sekundärt för diakonerna, trots att det är den konkreta ekonomiska hjälpen som är viktigast för brukarna själva. Bilden av ett gott möte, den som Engel (2017) och Jokela (2011b) förmedlar, finns också i den här studien. Diakonen och mötet placeras, som tidigare nämnts, av respondenterna inom det som Habermas kallar livsvärldens sfär. Mötet bygger på kommunikativ rationalitet med samhörighet och förståelse som vägledande aspekter, och detta står i kontrast till det byråkratiska systemet och dess instrumentella rationalitet med kommunikationsmedlen makt, pengar, kontroll, dokumentation och regler.

Empirin pekar på en komplexitet som inte kan begripliggöras med hjälp av enbart Habermas (1996) teori. Interaktionen mellan brukarna och diakonerna äger inte rum i något vakuum, och den viktigaste beståndsdel, den ekonomiska hjälpen, kräver en annan teoretisk referensram. Här riktar vi blicken mot Goffmans (2006) dramaturgiska teori och gör en iscensättning av brukarnas beskrivning av situationen.

Hjälpen utgör ett gemensamt mål: respondenterna hade inte vänt sig till kyrkan om de inte framgångsrikt kunnat söka ekonomisk hjälp, och denna del av kyrkans verksamhet hade inte kunnat fortgå om diakonerna inte hade mött människor som behövde ekonomisk hjälp. Interaktionen mellan respondenter och diakoner äger rum i ett sammanhang som analytiskt kan begripliggöras i termer av en pjäs. Diakonen har rollen som hjälpgivare och respondenten rollen som hjälpsökande. De befinner sig på en scen framför publiken, som utgörs av samhället. Publiken känner till pjäsen men är inte bekant med alla detaljer eller med hela manuset. En del av publiken utgörs av socialsekreterare som arbetar med ekonomiskt bistånd och som på grund av social-

tjänstlagen har ett intresse för hur pjäsen spelas. Flera respondenter uppger att deras socialsekreterare känner till att de har kontakt med kyrkan men att dessa inte vet att kontakten innefattar ekonomisk hjälp.

Det visar sig att pjäsen kan spelas endast om delar av den är och förblir dold för publiken, i synnerhet för socialsekreterarna. Respondenternas gestaltning av mötet och den del av interaktionen med diakonerna som brukarna säger att de uppskattar hör till det som publiken får se. De delar som handlar om ekonomisk hjälp spelas där publiken inte kan se dem. Bakom scenen kan respondenterna och diakonerna ge uttryck för kritik mot välfärdssamhällets striktare inställning och för en gemensam förståelse för svårigheten i att klara sig på ekonomiskt bistånd. Både respondent och diakon använder kritiken och svårigheterna som argument för den ekonomiska hjälpen.

Ansökningsblanketten till kyrkan ger genom raden för kontantutbetalning eller avi en möjlighet att dölja bidraget. Den möjligheten är alltså inkorporerad i ansökan, och på det viset signalerar blanketten att det finns en systematik för att diakon och brukare ska kunna undvika publikens ogillande. Det tillvägagångsättet kan beskrivas i termer av hemlighet och bedrägeri i förhållande till socialtjänsten och rådande lagstiftning. Bakom scen finns en samhörighet som enligt respondenternas uppfattning gör aktörerna till ett team redo att spela den resterande delen av pjäsen på scenen på ett sätt som uppskattas av publiken. Teamet delar på hemligheten (den dolda ekonomiska hjälpen) och önskemålet (hjälp som beviljas bakom scenen). Den bakre regionen hade inte behövts om den ekonomiska hjälpen från kyrkan hade accepterats av socialtjänsten och därmed av publiken (socialtjänstlagen är ju ett uttryck för vad samhället, alltså publiken, vill). Men det är just den bakre regionen som gör att pjäsen fortsätter att spelas.

Den glorifierade diakonen

Respondenten i det kommande citatet, som också är representativt för empirin, berättar att diakonen vid ett tillfälle har vaggat respondentens barn och samtidigt informerat respondenten om att ansökan om ekonomisk hjälp antagligen skulle bli beviljad. Dessa två handlingar blir symboler för ett bemötande som är varmt, trevligt och mindre strikt.

Intervjuare: Finns det någon för- eller nackdel, tycker du, med att söka stöd [ekonomisk hjälp] hos kyrkan?

Respondent: Nej, det är inget som jag ser som en för- eller nackdel. Det är bara en fördel. Diakonen och dennes kollega som jag var hos, de var trevliga och gulliga, alltså deras bemötande. [...] Ja, de var snälla och gulliga. Diakonen sa att ansökan antagligen kommer att gå igenom och att jag bara behövde skriva lite kort om varför jag sökte. För ansökan blir antagligen beviljad. Jag hade med [uteslutet

namn] i vagnen och då stod diakonen och vaggade vagnen medan jag satt och skrev. Så ja, jättegulliga.

Intervjuare: Ibland kan man ha en bild av att kyrkan är på ett visst sätt och sedan så träffar man en eller flera diakoner. Hur var det för dig? Motsvarade de dina förväntningar?

Respondent: Ja, jag trodde att de skulle kunna vara mjukare än en myndighetsperson. De kan vara ganska strikta, men här var det inte alls stelt eller så.

Respondenten redogör inte för några nackdelar med att söka ekonomisk hjälp från kyrkan, "det är bara en fördel". De andra respondenterna har uttalat sig på liknande sätt och berättat att deras förväntningar har varit att diakoner ska vara vänliga och tillmötesgående och att de ska ha ett arbetssätt som skiljer sig från myndigheternas. I empirin framkommer det genomgående att diakonerna lever upp till respondenternas förväntningar på diakonens rollgestalt.

I empirin blir det lika tydligt att respondenterna i sina svar ytterst sällan framför någon kritik mot diakonerna. Däremot är det enklare att uttala kritik mot myndighetspersoner. Respondenten i citatet ovan säger att myndighetspersoner "kan vara ganska strikta" och beskriver diakonerna som "mjukare", "snälla" och "jättegulliga" i samband med att en diakon ger tydliga signaler om att en ansökan kommer att beviljas. Den samhörighet som byggs upp svetsar samman teamet. Den allians som respondenterna upplever mellan sig själva och diakonerna, och aspekten att vara en del av ett team, gör det svårt för dem att säga något kritiskt om eller till diakonerna. Pjäsen om den ekonomiska hjälpen förutsätter denna allians. Kyrkans representanter ska spela sina roller på ett trovärdigt sätt för att brukarna ska kunna glorifiera diakonerna och kunna anförtro sig åt dem – det hör till pjäsens manus. Risken är alltså annars att kyrkan förlorar scenen och sina roller i pjäsen och att bilden av en barmhärtig och givmild aktör som hjälper fattiga försvinner. På samma gång skulle brukarna gå miste om den ekonomiska hjälp de behöver.

Förväntad motprestation och den fattiges utmattning

Respondenterna framhåller att den hjälp som förmedlas av diakonerna är betydelsefull för dem. Merparten beviljas mellan 200 och 1 500 kronor per tillfälle. De säger att det förändrar upplevelsen av en sommar eller känslan av en julhelg och att det gör att den ekonomiska stressen lättar. På samma gång säger de att det de får är små summor. Så här formulerar en respondent det:

De borde satsa på lite större belopp, i Svenska kyrkan. Att man kunde få lite mer hjälp ekonomiskt [...]. Jag får inte det belopp som jag tycker att jag ska få. Det är lite sådär. Så det skulle jag vilja ändra på. Att de höjer summan lite grann.

Detta är ingen kritik mot enskilda diakoner, utan respondenterna pekar på vad de ser som en brist i kyrkans inställning till hjälpverksamhet, som bygger på tanken att stödja med små summor. Ett genomgående svar är att behovet av ekonomisk hjälp är större än vad kyrkan ger, och flera respondenter säger att de skulle önska större belopp.

Här gestaltar aktörerna rollerna som hjälpgivande och hjälpsökande på scenen, framför publiken. I denna del av pjäsen ligger manuset mycket nära det för en annan pjäs, den om ekonomiskt bistånd. Dialogen handlar om synpunkter på belopp, om att de är för låga och borde anpassas till upplevda behov. En annan aspekt av pjäserna, den om ekonomisk hjälp från kyrkan och den om ekonomiskt bistånd från socialtjänsten, är den förväntade motprestationen. Den aspekten kan kopplas till begreppet "den fattiges utmattning" eftersom brukarna vid upprepade tillfällen är tvungna att redogöra för sin situation. Flera av respondenterna söker hjälp hos kyrkan ett flertal gånger årligen. Att varje gång berätta om sin situation är något som respondenterna beskriver i termer av tröttande och utmattande.

Diakonerna bestämmer över ansökningsförfarandet, utfallet och beloppet. Brukarna beskriver en beroendeställning gentemot diakonerna som innebär att pjäsens roller inte är jämlika. I respondenternas svar på intervjufrågorna framstår det som att de "spelar med" och gestaltar rollen som behövande i nöd.

Rollgestaltningen följer manuset till en pjäs om det som brukar kallas fattigvårdslogiken, och den innehåller, vid varje tillfälle när brukaren söker hjälp, en förväntad motprestation (Geremek1991; Panican & Ulmestig 2017). Fattigvårdslogiken har djupa historiska rötter och innebär att hjälpen till fattiga inte är en rättighet utan behovsprövas i varje enskilt fall på lokal nivå. Den medför även att fattiga, snarare än fattigdomen i sig själv, beskrivs som problemet. I den motprestation som respondenterna beskriver ingår att ta emot hjälp, att visa tacksamhet, att inte ifrågasätta samt att berätta om sin livssituation om och om igen. Kritik som den i citatet framförs utanför pjäsuppsättningen.

När brukarna söker ekonomisk hjälp kan diakonerna också förmedla materiell hjälp, ibland i stället för ekonomisk hjälp. Oftast består den materiella hjälpen av mat och kläder. Vad brukaren tilldelas avgörs av diakonen, och det är sällsynt att en brukare framför klagomål på den materiella hjälpen. En respondent berättar om svårigheter kopplade till matutdelning:

Sist jag var här, då var det bara korvar. Tre kassar fick jag, och jag kunde knappt bära dem. Med det var bara korvar. Barnen äter inte speciellt mycket korv. Så det var en liten nackdel tycker jag. För när man har småbarn, då är det mycket mjölk och bröd som behövs. Flingor och sådana saker som går åt. Köttfärs och allt sådant.

Varje framförande av pjäsen innebär risker eftersom respondenterna kan bli avvisade eller förödmjukade (Goffman 2006). Föreställningen förutsätter dessutom en ny redogörelse för den egna ekonomiska utsattheten. Den ansträngningen underbygger den fattiges utmattning. En förödmjukelse kan vara att inte få ett adekvat belopp, en annan kan vara att erhålla icke efterfrågad eller oändamålsenlig hjälp. Båda dessa resultat av mötet kan göra att brukaren blir tvungen att återkomma eller att vända sig till ytterligare instanser. Om brukaren avviker från rollen som tacksam och behövande riskerar rollgestaltens trovärdighet att urholkas.

Till skillnad från diakonerna är brukarna också tvungna att spela sina roller inför publiken flera gånger för att kunna försörja sig. Rollen som behövande finns ju också i den andra pjäsen, den med socialsekreteraren. På grund av att kyrkans hjälp finns, har brukaren ytterligare en instans att gå till, och också där ska brukaren bli utredd och bedömd inför beslutet om hjälp. Brukaren kvarhålls i sin rollgestaltning. Den fattige förblir fattig och tvingas att fortsätta med sina framträdanden på scenen genom att söka hjälp om och om igen. Diakonen spelar hela tiden rollen som den givmilde. Här kan vi se kopplingar till kritiken mot kyrkans kompletterande funktion i välfärds-samhället (Jordansson 2008) och till flera forskares kritik mot kyrkans barmhärtighetsarbete, som inte nämnvärt har förändrat situationen för fattiga genom historien (Linde 2016; Panican & Ulmestig 2017) utan som snarare har befast kyrkans status och makt genom att fungera som mellanhand och förmedla gåvor från rika till fattiga (Geremek 1991).

Slutdiskussion

De nio respondenterna i den här studien berättar om tre centrala anledningar till att de vänder sig till kyrkan för att be om ekonomisk hjälp. För det första berättar de att nedskärningar i välfärden och socialtjänstens mer restriktiva hållning gentemot brukare gör att det blir svårare för dem att få bidrag från myndigheter. För det andra pekar de på det smidiga ansökningsförfarandet i kyrkan samt på de goda möjligheterna att bli beviljad ekonomisk hjälp. För det tredje berättar de att hjälpen från kyrkan kan döljas för socialtjänsten genom att utbetalningen görs kontant eller på avi. Den möjligheten kan väljas redan på ansökningsblanketten. Ett förfarande där brukarna inte redovisar inkomster, och där detta understöds av kyrkans handhavande, skulle kunna kritiserats för att gå emot socialtjänstlagen och därför beskrivas som bidragsbrott. Samtidigt är den dolda hjälpen avgörande för att respondenterna ska söka och få ekonomisk hjälp.

Interaktionen mellan brukarna och diakonerna karakteriseras enligt respondenterna av stor samhörighet och en informell stämning. Respondenterna jämför detta med sina erfarenheter av kontakter med myndigheter och beskriver ett byråkratiskt

system som kännetecknas av kontroll och dokumentation. Något oväntat framkommer det sedan att respondenterna, trots att de kritiserar den instrumentella logik som används av myndigheter, själva tillämpar samma logik gentemot kyrkan. Det benämner vi den instrumentella paradoxen. Målet för brukarna är att erhålla ekonomisk hjälp, och den instrumentella logiken visar sig vara ändamålsenlig.

Den instrumentella paradoxen har också en tydlig koppling till den fattiges utmattning. Respondenterna i studien berättar om hur de, när de söker hjälp hos olika instanser för att kunna mildra fattigdomens konsekvenser, tvingas att gång på gång redogöra för sin situation. De kan eliminera en del av denna utmattning genom ett strategiskt handlande, och en del av dem berättar om hur de gör för att med minsta tids- och energiåtgång få ta del av kyrkans hjälp. För dem är kontakten med kyrkan ett sätt att få hjälp beviljad så att de kan hantera sin ekonomiska situation. De är primärt inte ute efter kontakten med diakonerna eller med kyrkan som organisation. De uppskattar interaktionen med diakonerna och beskriver samtal som med Habermas ord kan sägas vara präglade av den kommunikativa rationaliteten, men dessa aspekter är sekundära i relation till den ekonomiska hjälpen.

När ett dramaturgiskt perspektiv tillämpas på respondenternas framställning av mötet med diakonerna utgör brukarna och diakonerna huvudaktörerna i pjäsen. Båda tjänar på att hjälp förmedlas – brukarna får ta del av hjälp, diakonerna framstår som givmilda givare och publiken (samhället) får intrycket att kyrkans hjälpverksamhet behövs. Empirin visar att gestaltningen av rollen som hjälpbehövande bygger på både en ojämlik maktrelation och en motprestation som innebär att brukarna inte framför kritik, att de tar emot den hjälp som förmedlas, att de visar tacksamhet och att de är redo att berätta om sin livssituation gång på gång.

Brukarnas rollgestalt återkommer i en annan pjäs, socialtjänstens, och delar av pjäsen spelas på så sätt om och om igen men på olika scener. I empirin finns likheter med fattigvårdslogiken. Enligt den är hjälpen till fattiga inte någon social rättighet och får inte heller bli en sådan, utan den enskilde fattige ska på ett eller annat sätt *be* om ekonomisk hjälp, och behoven ska vid varje tillfälle bedömas utifrån regleringar på lokal nivå.

Referenser

- Alvesson, M. & Kärreman, D. (2007) Constructing mystery. Empirical matters in theory development. *Academy of management review*, 32(4): 1265–1281.
- Angelin, A. (2009) *Den dubbla vanmaktens logik. En studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Bergmark, Å. (2016) *Ekonomiskt bistånd. Försörjningsvillkor och marginalisering – ett hinder för jämlik hälsa?* Stockholm: Underlagsrapport nr 1 till Kommissionen för jämlik hälsa S 2015:02. Bidragsbrottslag (2007:612)

- Blom, B. (1994) Kommunikativt handlande i socialt arbete. I: L. Dahlgren, & A. Kristiansen (red.), *Moderna klassiker och socialt arbete*. Umeå: Institutionen för socialt arbete, Umeå universitet.
- Bäckström, A. (2014) Vårdsinsatser på religiös grund. Förväntningar och problem. I: A. Bäckström (red.), *Vårdsinsatser på religiös grund*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Edebalk, P.G. (2017) Förändring och omprövning inom vårdsstaten. Några exempel. I: H. Swärd (red.), *Den kantstötta vården*. Lund: Studentlitteratur.
- Edgardh, N. (2019) *Diakonins kyrka. Teologi, kön och omsorgens utmattning*. Stockholm: Verbum.
- Eliasson-Lappalainen, R., Jacobsson, K., Meeuwisse, A. & Swärd, H. (2008) Socialvetenskapliga forskningstraditioner. En introduktion. I: R. Eliasson-Lappalainen, K. Jacobsson, A. Meeuwisse & H. Swärd (red.), *Forskningsmetodik för socialvetare*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Ellegård, K. (2001) Fånga vardagen - hur och varför? I: Ellegård, K. & E. Wihlborg (red.), *Fånga vardagen. Ett tvärvetenskapligt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Engel, C. (2006) *Svenska kyrkans sociala arbete. För vem och varför?* Uppsala: Ersta Sköndal & Uppsala universitet.
- Engel, C. (2017) Med egna ord. En brukarstudie av diakonernas konfidenter. I: C. Engel & E. Christiansson (red.), *Diakonins strukturer*. Stockholm: Institutionen för diakoni, kyrkomusik och teologi, Ersta Sköndal Bräcke högskola.
- Fritzell, J. (2011) Fattig och rik i Sverige. I: S. Alm, O. Bäckman, A. Gavanas & A. Nilsson (red.), *Utanförskap*. Stockholm: Dialogos.
- Gautun, H., Drøpping, J.A. & Fløtten, T. (2005) *Når noden er størst. En analyse av frivillige organisasjoners hjelp og tilbud til fattige*. Fafo-rapport 476. Oslo: Fafo.
- Geremek, B. (1991) *Den europeiska fattigdomens betydelse*. Stockholm: Ordfront.
- Goffman, E. (2006) *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Habermas, J. (1996) *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Harju, A., Hjort, T. & Montesino, N. (2010) Frivilligt socialt arbete och ekonomiskt utsatta barnfamiljer. I: T. Hjort, P. Lalander & R. Nilsson (red.), *Den ifrågasatte medborgaren*. Växjö: Linnéuniversitetet.
- Hjort, T. (2004) *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Holgersson, L. (2008) *Socialpolitik och socialt arbete. Historia och idéer*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Johansson, H. & Panican, A. (red.) *Combating poverty in local welfare systems. Active inclusion strategies in European cities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jokela, U. (2011a) *Diakoniatyön paikka ihmisten arjessa*. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu. A-tutkimuksia 34.
- Jokela, U. (2011b) Relations of ruling in the diaconia work of the Finnish evangelical Lutheran church. I: E. Kähkönen & P. Teemu (red.), *Faith-based social action in combating marginalization*. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu.
- Jordansson, B. (2008) Vem var fattig och varför? Svensk fattigårdspolitik i ett historiskt perspektiv. I: H. Swärd & M-A. Egerö (red.), *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och åtgärder – då och nu*. Malmö: Egalité.
- Kahl, S. (2005) The religious roots of modern poverty policy. Catholic, lutheran and reformed protestant traditions compared. *European Journal of Sociology*, 46(1):91–126.
- Karlsson, M., Carrigan, A., Malmberg, S. & Stiernström, A. (2015) *Stadens fattiga. En rapport om Sveriges Stadsmissioner och fattigdom*. Stockholm: Ersta Sköndal högskola.

- Karlsson, M. & Vamstad, J. (2018) New deeds for new needs. Civil society action against poverty in Sweden. *Voluntas*, 1–12.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2014) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Levenstam, T. (1981) *Kyrklig diakoni och samhällets sociala omsorgsarbete omkring 1850–1975*. Stockholm: Skeab/Verbum.
- Linde, S. (2016) *Välfärd och kyrka. Underlag för reflektion*. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsenhet.
- Linde, S. & Christiansson E. (2014) Forskning om diakoni. En litteraturöversikt. *Svensk kyrkotidning*, 3, 82–87.
- Linde, S., Meeuwisse, A. & Scaramuzzino, R. (2017) Civilsamhället, staten och välfärden. I: H. Swärd (red.), *Den kantstötta välfärden*. Lund: Studentlitteratur.
- Linde, S. & Scaramuzzino, R. (2017) Det civila samhällets historia. Begreppet, fenomenet och debatten. I: S. Linde & R. Scaramuzzino (red.), *Socialt arbete i civilsamhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Lund, M. (2006) *De frivillige og de fattige. Frivillige organisasjoners hjelpetiltak overfor fattige*. Fafo-rapport 528. Oslo: Fafo.
- Panican, A. & Ulmestig, R. (2017) Bekämpa fattigdomen – men med mer av samma fattigvårdslogik? Foucaults pendel. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 119(3).
- Sjögren Lindquist, G. (2017) Inkomstolikhet och grupper som halkar efter i det svenska välfärds-samhället. I: Swärd, H. (red.) *Den kantstötta välfärden*. Lund: Studentlitteratur.
- Socialstyrelsen (2019a) *Statistik om ekonomiskt bistånd 2018*. [<https://www.socialstyrelsen.se/statistik-och-data/statistik/statistikammen/ekonomiskt-bistand/> Hämtat: 2019-10-26].
- Socialstyrelsen (2019b) *Riksnormen för försörjningsstöd*. [<https://www.socialstyrelsen.se/stod-i-arbetet/ekonomiskt-bistand/riksnormen/> Hämtat: 2019-10-26].
- Starrin, B. (2008) Är det skamligt att vara fattig? I: H. Swärd & M.A. Egerö (red.), *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och åtgärder – då och nu*. Malmö: Egalité.
- Svensson, P. (2019) *Fråga om statistik. Utbetalda ekonomiska medel*. Enheten för forskning och analys.
- Sveriges Stadsmissioner (2018) *Fattigdomsrapport 2018. Välfärdssamhället krackelerar*.
- Trost, J. (2010) *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Vamstad, J. & von Essen, J. (2013) Charitable giving in a universal welfare state. Charity and social rights in Sweden. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, (2): 285.
- Vetenskapsrådet (2002) *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Wijkström, F. (2014) Svenska kyrkan i ett omförhandlat samhällskontrakt. I: A. Bäckström (red.), *Välfärdsinsatser på religiös grund*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.

David Pålsson & Stefan Wiklund

Barnperspektiv och ekonomiskt bistånd

I vilken utsträckning kan generositet respektive restriktivitet ses som ett uttryck för skilda strategier?

Child perspective and social assistance: To what extent are generosity and restrictiveness expressions of different strategies?

In Sweden, welfare institutions are urged to acknowledge children in decision-making. An example is that social assistance decision-making should adopt the principle of a *child perspective*. However, it is not evident how a child perspective should be concretized in a traditionally adult-centred practice. This article builds on case studies of six municipalities which differ in terms of approval and economic generosity to households with children. Based on institutional theory, the concept of child perspective is conceived as an *idea* that undergoes *translation* at the local level. The aim of the article is to describe and analyse the strategies and values of municipalities in relation to households with children and whether the degree of generosity may conceal differences in how a child perspective is concretized. The material consists of guidelines, interviews and case file information. Findings show that there are manifold translations of a child perspective in social assistance decision-making, but differences can only to a small extent be attributed to generosity. Further, the actual work methods to a small degree focuses children and it can be debated whether they impact children's predicaments. In the discussion, findings are related to theory and previous research.

David Pålsson är lektor i socialt arbete vid Stockholms universitet.

Stefan Wiklund är professor i socialt arbete vid Stockholms universitet.

Kontakt: david.palsson@socarb.su.se

Inledning

De senaste decennierna har kraven ökat på att samhällsinstitutioner i sitt beslutsfattande tar särskild hänsyn till barn. Inom socialtjänsten är ett uttryck för detta att begreppet *barnperspektiv* – och det närliggande *barnrättsperspektiv* som starkare betonar barnets rättigheter – har blivit ett viktigt ledord. Begreppet barnperspektiv härstammar ideologiskt ur FN:s barnkonvention (Aronsson 2012; Berghner, 2019), som Sverige sedan 1990 förbundit sig till och som i januari 2020 inkorporerades i svensk lagstiftning. Ett verksamhetsområde som lagstiftning sedan slutet på 1990-talet menar ska präglas av barnperspektivet är ekonomiskt bistånd (Prop. 1996/97:124; Prop. 1997/98:182). Ekonomiskt bistånd – eller socialbidrag som det även benämns inom forskning och som i artikeln används synonymt – är samhällets yttersta ekonomiska skyddsnät och riktar sig till hushåll med så små inkomster att de har svårigheter att klara livets nödortf. År 2020 levde runt 130 000 barn i familjer som någon gång under året mottog bistånd (Socialstyrelsen 2021a). Av dessa levde omkring 53 000 i familjer som uppburit bistånd långvarigt, vilket enligt officiella definitioner innebär minst 10 månader under det senaste kalenderåret.

Det är emellertid inte självklart vad det innebär att inta ett barnperspektiv. Enligt 2 § i 1 kap. av Socialtjänstlagen (2001: 453) följer en skyldighet att vid åtgärder särskilt beakta barnets bästa, men begreppet barnperspektiv är inom lagstiftning och myndighetstexter omgärdat av framför allt allmänna formuleringar. Det framgår dock att barnperspektiv kan vara att samtala med barn och föräldrar, dokumentera barnens behov och analysera hur beslut påverkar dem, bevilja barn extra bistånd samt prioritera föräldrar till arbetsmarknadsåtgärder (Prop. 1996/97:124; Prop. 1997/98:182; Prop. 2017/18:186; Socialstyrelsen 2015, 2021b). Men bristen på empiriska studier gör att det är oklart vad krav på barnperspektiv faktiskt har för konsekvenser för handläggningen och det har efterlysts fler bottom-up-studier av hur begrepp med koppling till barnrätt lokalt kommer till uttryck (Quennerstedt 2013).

Artikeln är del i ett forskningsprojekt om hur barnperspektivet tolkas och tillämpas inom handläggning av familjer som uppstår ekonomiskt bistånd (både försörjningsstöd och livsföring i övrigt). Projektet utgörs av fallstudier i sex kommuner med låg respektive hög generositets- och beviljandegrad till barnfamiljer (fortsättningsvis benämnda *restriktiva* respektive *generösa* kommuner) där tanken är att polariseringen kan fånga skilda uppfattningar om vad som i grunden konstituerar ett barnperspektiv. I projektet analyseras barnperspektiv i enlighet med vad som inom nyinstitutionell organisationsteori benämns *idé* (Scott 2003; Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). I den här studien avses med idé en arbetsprincip vars vaghet medför att den har förmåga att ändra mening och uttrycksform när den överförs till nya sammanhang. Processen när en idé omsätts i ett lokalt sammanhang förstås med hjälp av begreppet *översättning* (som beskrivs närmare senare i artikeln). I en tidigare studie har vi visat

att barnperspektiv lokalt formuleras i ett flertal sinsemellan olika, och delvis motsägelsefulla, översättningar (Pålsson & Wiklund 2021). Vår analys visar att ett barnperspektiv kan bestå i att a) säkerställa barns grundläggande behov, b) främja social inkludering, c) identifiera barns sociala problem, d) fokusera föräldrars förvärvsarbete samt e) dokumentera barnens situationer. Vidare har vi i en separat studie undersökt barns delaktighet inom biståndshandläggningen (Pålsson & Wiklund 2022). Studien visar att det är ytterst sällsynt att handläggare möter barn samt att det finns ett flertal organisatoriska och värderingsmässiga hinder därtill.

Den här artikeln bygger vidare på tidigare studieresultat (se ovan), men använder ett mer jämförande angreppssätt. Tidigare forskning visar att socialbidragskostnader samvarierar med sättet varpå arbetet organiseras (Byberg 2002). I artikeln undersöker vi tentativt huruvida generositet respektive restriktivitet i förhållande till barnfamiljer kan vara ett uttryck för skillnader i hur barn betraktas inom socialbidragshandlingen. Kommuner som undersöks avviker kraftigt från förväntad beviljandegrad och ersättningsnivåer i förhållande till barnfamiljer vid kontroll för kommunernas socioekonomiska och demografiska förhållanden.

Data utgörs av lokala riktlinjer, intervjuer med socialtjänstföreträdare om hur kommunen arbetar med ett barnperspektiv samt personakter. Syftet är att beskriva och analysera arbetssätt och värderingar i förhållande till barnfamiljer samt om, och i så fall hur, generösa och restriktiva kommuner skiljer sig. Följande forskningsfrågor besvaras:

1. Hur har kommunerna organiserat sitt socialbidragsarbete i förhållande till barnfamiljer och hur beskriver kommunledningarna det överordnade arbetet med ett barnperspektiv?
2. Hur betonas olika översättningar av ett barnperspektiv som identifierats i våra tidigare studier i kommunerna?
3. Kan skillnader iaktas mellan restriktiva och generösa kommuner gällande organiseringen, kommunledningarnas beskrivningar samt översättningar av barnperspektiv avseende arbetet med barnfamiljer?

Artikeln inleds med en bakgrundsbeskrivning av ekonomiskt bistånd som försörjningssystem och en forskningsredovisning avseende barn i biståndshushåll. Därefter utvecklar vi artikelns teoretiska tankar och studiens design. Sedan följer resultatet som analyserar samt jämför kommunernas arbetssätt gentemot bidragssökande barnfamiljer. Artikeln avslutas med en diskussion som centreras runt fyra centrala slutsatser.

Ekonomiskt bistånd och barn

Ekonomiskt bistånd är ett kommunalt behovsprövat bidrag. Den som ansöker måste för att berättigas bistånd uttömma varje annan försörjningsmöjlighet och biståndet ska, om en rätt identifierats, säkerställa en *skälig levnadsnivå* (SoL 4:1). Skälig levnadsnivå är inte definierat i detalj, men ska enligt lagstiftaren relateras till den standard som befolkningen i allmänhet åtnjuter (Prop. 1979/80:1; SOSFS 2013:1). Biståndet består för det första av ett försörjningsstöd med en vägledande nationell norm (fasta summor per familjemedlem) samt skäliga utgifter för andra löpande utgifter. För det andra kan bistånd beviljas för övriga mer tillfälliga kostnader. Det senaste decenniet har rätten till försörjningsstöd villkorats med ökade krav på att stå till arbetsmarknadens förfogande (Prop. 2015/16:136). Trots den rättsliga inramningen och förekomsten av en nationell norm, visar forskning på omfattande kommunala variationer i beviljandegrad och ersättningsnivåer som inte kan hänföras till skilda behovsstrukturer i kommunerna (jfr t.ex. Svensson 2000; Stranz 2007; Stranz & Wiklund 2012). Med andra ord finns ett stort utrymme för tolkningar av begreppet "skälig levnadsnivå" på handläggarnivå och kommunal nivå.

I en internationell jämförelse är det ekonomiska biståndet i Sverige visserligen generöst, men i ett nationellt perspektiv avviker biståndsmottagares ekonomiska förhållanden väsentligt från majoritetsbefolkningens (Johansson 2019). Det finns också rapporter som visar att det finns en grupp individer som väljer att inte söka bistånd, trots att de troligen är berättigade till stödet (Sveriges stadsmissioner 2021). Utsatthet bland barnfamiljer med ekonomiskt bistånd lyfts återkommande i samhällsdebatten (Rädda Barnen 2021) och en lokal intervjustudie i Malmö visar att handläggare ansåg att den vägledande normen har begränsade möjligheter att tillförsäkra barn en skälig levnadsnivå (Angelin, Hjort & Salonen 2014). Det finns också alltmer forskningskunskap om vad det innebär för barn att växa upp i ekonomisk utsatthet av den typ som långvarigt biståndsmottagande innebär. Studier visar exempelvis att fattigdom ofta förknippas med negativa konsekvenser under barndomen, som social exkludering från vad andra barn kan kosta på sig (Ridge 2011; Bywaters m.fl. 2016; Odenbring 2018) samt överrisker för negativa utfall i vuxenlivet (t.ex. arbetslöshet, psykisk och fysisk ohälsa, för tidig död) (Weitoft m.fl. 2008; Mood & Jonsson 2016; Cooper & Stewart 2017).

Ekonomiskt bistånd är en hushållscentrerad välfärdsinsats som av forskare analyserats utifrån begreppet *familialisering* (Alanen 1992), det vill säga att barns individuella livsvillkor osynliggörs inom hushållet (Fernqvist 2013; Näsman, von Gerber & Fernqvist 2012). Därtill präglas ekonomiskt bistånd traditionellt av ett vuxenfokus, vilket innebär att vuxna är i centrum för den ekonomiska utredningen och insatser. Det har angetts att det saknas en tydlig nationell policy för barns delaktighet och att barns aktörskap är beskuret (Heimer & Palme 2016). Tidigare studier tyder även på

att barns livsvillkor och egna behov sällan utreds och dokumenteras (Fernqvist 2013). Vidare framgår att handläggningen domineras av ett omsorgsperspektiv (att barn ska skyddas från inflytande) framför ett delaktighetsperspektiv (att barn ska involveras i beslutsfattande) (Näsman m.fl. 2012). De få studier som har koncentrerat sig på barnperspektivet rapporterar bristande tillämpning i form av att barnen sällan omnämns i biståndsbesluten, att organisationerna sällan artikulerar barnperspektivets konkreta betydelse samt att få kommuner tar hänsyn till särskilda utgifter för barnen (Socialstyrelsen 2003). I en senare rapport (Socialstyrelsen 2015) framkommer att handläggare i begränsad utsträckning samtalar med, eller om, barnet samt att barnperspektivet ofta artikuleras i standardfraser när det förekommer i beslut.

Barnperspektiv – en idé som är föremål för översättning

Studiens teoretiska utgångspunkt hämtas från nyinstitutionell teoribildning (DiMaggio & Powell 1991) inom vilken människobehandlande organisationer antas vara beroende av att internalisera externt legitimerade institutionella element eller idéer för att överleva (Meyer & Rowan 1991; Scott 2003). Som vi fastslog inledningsvis har barnperspektiv tydliga drag av vad som benämnts *idé* (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). Med idé åsyftar vi en teknik, modell eller arbetsprincip som förutom att vara positivt laddad och potentiellt legitimitetshöjande, vid närmare påseende utmärks av att vara vag (ibid.). Idéer kan vara övergående modeflugor, men kan också institutionaliseras och därmed ha stark regulativ kraft på mänskliga aktiviteter över tid (Scott 2003). Fenomen som kan liknas vid idéer är vanliga i socialt arbete och studier som använt idébegreppet har undersökt till exempel bredare trender, som evidensbaserad praktik (Lundström & Shanks 2013) samt marknadsorientering (Wiklund 2005), men även avgränsade arbetssätt som Komet (Ponnert & Svensson 2011) samt samverkan och specialisering (Wiklund 2006).

En idé befinner sig i ett normativt och regulativt sammanhang som skapar förståelse och i viss mån sätter gränser för vad den konkret kan innebära (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). Barnperspektiv som idé har uppnått rättslig institutionalisering över tid genom att den är sanktionerad av internationella konventioner, nationellt lagfäst och uppmuntras av normgivande myndigheter. Det finns rättsliga påbud om att barnperspektiv ska tillämpas och vissa preciseringar av vad det bör innehålla (se inledning). Det är likväl tämligen öppet hur idén barnperspektiv konkret ska förstås, och Socialstyrelsen har återkommande i handböcker baserat på lagstiftning diskuterat vad begreppet kan innebära praktiskt (Socialstyrelsen 2015, 2021b). Det är heller inte säkert att en idé tolkas på det sätt som lagstiftare och normgivande myndigheter tänker sig. Spridningen av idéer leder inte nödvändigtvis till homogenisering – snarast kan det innebära lokal variation (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). Med andra

ord är idéer möjliga att fylla med olika innehåll och vi använder oss av begreppet *översättning* för att analysera vad som sker när en idé anpassas till lokala förhållanden (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). Översättning kan avse den diskursiva mening och de språkliga associationer som tillskrivs en idé (jfr de översättningar som nämndes i inledningen), men också mer handfasta arbetssätt.

Översättning är således ingen statisk process där de som översätter utan vidare tillämpar vedertagna definitioner. Tvärtom sker ett aktivt arbete där vissa delar av idén betonas och anpassas till den förhandenvarande kontexten. Här är översättningen påverkad av givna lokala praktiker. Denna "översättningens ekologi" (Sahlin & Wedlin 2017) innebär att det sätt som översättningen utförs på påverkas av både utifrån kommande tankar och befintliga arbetssätt. För att förstå översättningsprocesser måste hänsyn tas till både den rättsliga kontexten och socialtjänsten som en människobehandlande organisation (Hasenfeld 2010). Bedömningar med stöd av socialtjänstlagen ska vara individuella (Prop 1979/80:1; Prop 2000/01:80) och handläggare har, i sin funktion som gräsrotsbyråkrater, ett handlingsutrymme inom vissa gränser för att konkretisera policyn och här spelar värderingar roll (jfr Lipsky 2010). Det framgår av ett flertal studier att professionellas inställning till begrepp som barnperspektiv och barns bästa kan skilja sig (Kedell 2017; Jensen Bruheim, Studsrod & Ellingsten 2019; Pålsson & Wiklund 2021). För ekonomiskt bistånd kan värderingar exempelvis skilja sig avseende vilka fritidsaktiviteter som det anses skäligt att barn ska ha rätt att utöva eller om det anses vara ett barns bästa att involvera hen i beslutsfattandet. Vidare styrs människobehandlande organisationer – trots att socialtjänstlagen är en rättighetslag – av ett flertal, inte sällan motstridiga, målsättningar (Hasenfeld 2010; Pålsson & Wiklund 2021). Det kan handla om att en hushållscentrering och fokus på den vuxnes motprestationer kan stå i motsats till barns individuella rättigheter (jfr O'Brien & Salonen 2011), och en vilja att hålla nere bidragsnivåer kan vara svår att förena med uppfattning att barn inte ska lida av en begränsad familjeekonomi. I den mån målsättningar står i konflikt kan det behöva ske prioriteringar eller jämkningar. Inte sällan är traditionella arbetskulturer trögföränderliga och rådande, dominerande målsättningar tenderar ges företräde (jfr Byberg 2002; Scott 2003).

Metod och material

Fallstudierna genomfördes under hösten 2018 och vintern 2019. Kommunerna valdes utifrån Socialstyrelsens nationella statistik över utbetalt ekonomiskt bistånd år 2016. Urvalet bestod av kommuner som uppvisade låg respektive hög generositet avseende bistånd till barnfamiljer. Urvalsstrategin utgår från antagandet att graden av generositet skulle kunna markera variationer i kommunernas syn på vad ett barnperspektiv är. Antagandet är tentativt och utgör naturligtvis endast en – om än tänk-

bart infångande – aspekt av hur barns lång- och kortsiktiga intressen tillvaratas inom bidragshanteringen, till exempel grad av delaktighet och tillerkända aktörskap när de är föremål för ekonomiskt bistånd (jfr Byberg 2002; Socialstyrelsen & Länsstyrelsen 2003; Socialstyrelsen, 2015). I detta sammanhang är det viktigt att understryka att det saknas tydliga urvalsprinciper för att fånga variationer i barnperspektivets konkreta innehåll och praktiska tillämpning på kommunal nivå.

Kommunerna identifierades via regressionsmodeller (OLS), där vi som beroende variabel analyserade dels beviljandegrad (andelen barnfamiljer som erhöll ekonomiskt bistånd i kommunen), dels ersättningsnivåer (biståndets genomsnittliga storlek till barnfamiljer). Ambitionen var att skapa robusta modeller med hög grad av förklarad varians med kontroll för strukturella faktorer på kommunnivå i form av socioekonomi (t.ex. arbetslöshet, standardkostnad för IFO) och demografi (t.ex. andel ensamstående mödrar, utrikesfödda). Bland residualerna (dvs. kommuner som hade väsentligt lägre respektive högre andel med ekonomiskt bistånd respektive ersättningsnivåer i förhållande till vad modellerna predicerade) valdes 12 kommuner ut som kategoriserades som generösa respektive restriktiva.

Vi kontaktade kommunernas socialchefer för att informera om forskningsprojektet, undersöka intresse och om detta fanns be om kontaktuppgifter till enhetschefer för ekonomiskt bistånd. För att säkerställa att resultatet av regressionsanalyserna inte var betingat av tidsmässiga anomalier, kontrollerades för om utgifterna det år som låg till grund för analysen kraftigt avvek i förhållande till tidigare år. I varje kommun framhölls att utgiftsnivån speglade hur det brukade se ut. Sex kommuner accepterade deltagande: tre restriktiva respektive tre generösa. I studien har vi fingerat kommunernas namn: de tre restriktiva kommunerna förenas av att de har prefixet "Låg-" (Låglandet, Lågberga, Lågviken), de generösa av prefixet "Hög-" (Högeköping, Högum, Höglöv).

I kommunerna inhämtades tre slags material. För det första riktlinjer, utredningsmallar och checklistor med relevans för handläggning av barnfamiljer. Dokumenten skickades med e-post till oss och studerades på vår arbetsplats.

För det andra besöktes kommunerna för intervjuer. Vi intervjuade anställda på olika organisationsnivåer, i enlighet med syftet att studera både övergripande policy och praktik. I varje kommun genomfördes dels individuella intervjuer med ordförande i socialnämnden, socialchef (eller motsvarande) samt enhetschef, dels gruppintervjuer med handläggare. Ett villkor för deltagande var att handläggarna i sitt arbete kom i kontakt med barnfamiljer som uppbar ekonomiskt bistånd. De handläggare som intervjuades hade olika arbetsuppgifter och det ingick både de med ansvar för mottagning (förhandsbedömning av rätt till bistånd) och utredning (månadsvis prövning av rätt till bistånd). Totalt genomfördes 24 intervjuer med 57 deltagare (6 nämndordföranden, 6 socialchefer, 8 enhetschefer och 37 handläggare).

Intervjuerna var halvstrukturerade och utgick från en intervjuguide (jfr Kvale

& Brinkmann 2014). I enlighet med vår teoretiska syn på barnperspektiv som en idé som kan översättas på flertalet sätt, var den empiriska insamlingen i huvudsak induktiv och intervjuemana därmed avsiktligt öppet formulerade. De teman som behandlades under intervjuerna var intervjupersonernas uppfattningar om a) policy/riktlinjer gällande barnperspektiv/barnfamiljer, b) begreppet barnperspektiv i relation till ekonomiskt bistånd i kommunen samt c) hur barn/barnhushåll behandlas i biståndsbeslut. Intervjuerna skiljde sig mellan nämndordförande/chefer å ena sidan och enhetschefer/socialsekreterare å andra sidan. De förra intervjuerna bestod delvis av faktabaserade frågor om arbetets organisering, medan tyngdpunkten för de senare var reflektioner i samband med handläggning av ekonomiskt bistånd. Dessa reflektioner var kopplade till hur de beskrev att de vanligen gör bedömningar i förhållande till barnfamiljer, vilket naturligtvis i vissa fall kan skilja sig från vad de faktiskt gör. Intervjuerna pågick mellan 45 minuter och 1,5 timme.

För det tredje studerades personakter för ett urval barnhushåll ($n = 344$) som uppbar ekonomiskt bistånd vid datainsamlingstillfället (september 2018). I en av kommunerna (Lågberga) genomfördes ett totalurval ($n = 92$). I övriga kommuner genomfördes av pragmatiska skäl (tidsåtgång i kombination med vad ytterligare data bedömdes tillföra) ett slumpmässigt urval om 50 barnhushåll. Registratorer tog fram förteckningar över samtliga barnfamiljer med bistånd. Förteckningarna var som regel utformade efter ärendenummer där äldre ärenden följdes av nyare. För att göra urvalet slumpmässigt valdes ärenden med ett visst antal intervall, beräknat för att uppgå till 50 ärenden/kommun. Till följd av att antalet barnhushåll skiljde sig mellan kommunerna gick detta till litet olika. I Lågviken valdes var femte (av 262), i Högköping var sjunde (av 373), i Högum vartannat (av 89) och i Höglöv var fjärde (av 175). I en kommun (Låglandet) medgav inte verksamhetssystemet en separat förteckning över barnhushåll (som uppgick till 318). Därför valdes var tjugofemte ärende ur en lista över samtliga socialbidragshushåll (cirka 1000) där vuxenhushåll som drogs utelämnades. Urvalet utgick som nämnts från hushåll som var aktualiserade i september 2018. Det förekom enstaka hushåll som aktualiserats efter september 2018 eller var felregistrerade (t.ex. hushållet hade inte uppburit bistånd på flera månader). Det medförde ett bortfall om 3 hushåll och därför analyserades i tre av kommunerna 49 ärenden och inte de planerade 50.

En av författarna studerade akterna på respektive socialkontor genom tillfällig åtkomst till kommunens verksamhetssystem. Vid aktstudien antecknades a) hushållsinformation (ålder, kön, boende, antal månader med bistånd senaste kalenderåret, kontakt med social barnavård), b) information ur utredning (om barnet omnämns och i så fall vilket slags information som inhämtats), c) aktanteckningar som doku-menterats senaste året som berörde barn (barnsamtal, orosanmälningar etc.) samt d) beslut om ekonomiskt bistånd för september 2018 (avslag/bifall, beviljat bistånd samt om barn/barnperspektiv omnämns). Av tabell 1 framgår datamaterialet i sin helhet.

Tabell 1. Studiens material uppdelat på studerade kommuner.

	Dokument	Intervjuad yrkeskategori (antal deltagare).	Antal studerade akter
Låglandet	Riktlinjer om ekonomiskt bistånd	Nämnd (1)	49
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (1)	
		Handläggare (6)	
Lågberga	Riktlinjer om ekonomiskt bistånd	Nämnd (1)	92
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (1)	
		Handläggare (8)	
Lågvikén	Riktlinjer ekonomiskt bistånd samt frågemanual	Nämnd (1)	49
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (1)	
		Handläggare (7)	
Höggöping	Riktlinjer ekonomiskt bistånd	Nämnd (1)	51
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (1)	
		Handläggare (7)	
Högum	Riktlinjer ekonomiskt bistånd	Nämnd (1)	51
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (2)	
		Handläggare (2)	
Höglöv	Riktlinjer barnperspektiv samt frågemanual	Nämnd (1)	50
		Socialchef (1)	
		Enhetschef (1)	
		Handläggare (7)	
Totalt		24 (57)	344

Data bearbetades genom att vi först genomförde enkel kvantitativ analys av urvalet barnfamiljer. Övrigt material bearbetades genom kvantitativ och kvalitativ innehålls-analys och tematiserades i enlighet med de översättningar som identifierats i tidigare publikationer (Pålsson & Wiklund 2021, 2022). För analysen har begreppen idé och översättning varit viktiga, liksom utgångspunkten att människobehandlande organi-sationer tenderar att styras av ett flertal målsättningar. Analysen präglas också av att vi jämför restriktiva och generösa kommuners arbetsätt mot varandra.

Det är vår förhoppning att flera datakällor har stärkt resultatens validitet. Riktlinjer riskerar att ge en tillrättalagd bild, något som åtminstone delvis kan uppvägas av akt-data, som mer direkt kan beskriva till exempel utbetalt bistånd. Å andra sidan är det troligt att handläggare gör mer än vad de dokumenterar, vilket delvis kan kontrolleras för via intervjuer.

När det gäller resultatens överförbarhet, så ligger det i sakens natur att fallstudier inte kan generaliseras direkt till andra kommuner. Men med vår urvalsstrategi har vi hoppats kunna inkludera en variation av de strategier gentemot barnfamiljer som kan finnas. I egenskap av fallstudie har vi också som ambition att åstadkomma så kallad analytisk generalisering (Alvesson & Sköldberg 2009). Med det menas att slutsatser kan tillämpas i andra kontexter, under förutsättning att de liknar den här studiens kontext i organisering och mål med ekonomiskt bistånd. Den analytiska genera-liseringen handlar om att generera allmän kunskap om hur arbetsprinciper som liknar idéer praktiskt tillämpas i en socialtjänstkontext. Vi undersöker även i vilken utsträckning generositet i socialbidragshandläggningen till barnfamiljer kan sägas vara en fruktbar markör för att fånga gemensamma, lokala översättningsprocesser av det vaga begreppet "barnperspektiv" inom denna verksamhet.

Resultat

Resultatredovisningen inleds med en beskrivning av kommunerna och barnfa-miljerna. Därefter ger vi en bild av hur kommunerna organiserar sitt arbete med ekonomiskt bistånd i förhållande till barnfamiljer. Sedan redogör vi för hur ett barn-perspektiv praktiskt översätts i kommunerna baserat på vårt empiriska material.

Beskrivning av kommunerna och ett urval barnfamiljer

Beskrivning av kommuner

Låglandet ligger i en storstadsregion och har cirka 95 000 invånare. Enligt arbetsför-medlingens statistik var arbetslösheten 2018 omkring 11 procent. Vid datainsam-lingstillfället var antal barnfamiljer 318. Kommunen styrdes av ett vänsterblock.

Lågberga ligger också i en storstadsregion, har cirka 50 000 invånare och en arbets-

löshet på knappt 4 procent. Vid datainsamling uppgavs 92 barnfamiljer uppbara bistånd. En borgerlig koalition hade den politiska makten.

Lågvisken är centralort, en traditionell industristad och har cirka 40 000 invånare. 2018 var arbetslösheten 12,5 procent. 262 barnfamiljer uppbar ekonomiskt bistånd vid datainsamlingen. Socialdemokraterna styrde.

Höglöping är en kommun som även är centralort. Invånarantalet är omkring 35 000 och arbetslösheten cirka 10 procent. 373 barnfamiljer uppgavs ha bistånd. Socialdemokraterna styrde.

Högum är en kommun med ungefär en timmes pendlingsavstånd till storstad. Kommunen har cirka 22 000 invånare. 2018 var arbetslösheten 4 procent. Vid tidpunkten för datainsamling hade 89 barnfamiljer ekonomiskt bistånd. Kommunen leddes av ett borgerligt parti.

Höglöv kommun är en tätort med cirka 26 000 invånare. Arbetslösheten var 2018 cirka 11 procent och antal bidragshushåll var enligt Socialstyrelsens statistik 877. 211 barnfamiljer uppbar ekonomiskt bistånd vid datainsamlingen. Socialdemokraterna styrde i kommunen.

Beskrivning av ett urval barnfamiljer i kommunerna

Av aktmaterialet framgår att den dominerande hushållstypen (över 50 procent av hushållen) utgörs av ensamstående mödrar vilket ligger i linje med nationella genomsnittet (Socialstyrelsen 2021a). Några tydliga skillnader syns inte mellan kommunerna, även om hushållstypen är något vanligare i generösa kommuner. En majoritet (74 procent) av hushållen har åtminstone en förälder med utomeuropeisk bakgrund, vilket är något under det nationella medelvärdet (ibid.). Andelen är överlag högre i de restriktiva kommunerna. Vad gäller boendeförhållanden¹ framgår att 5 procent vid tidpunkten för datainsamlingen bodde på vandrarhem, camping eller hotell, vilket var något vanligare i restriktiva kommuner.

Familjerna har i genomsnitt 2,5 barn per hushåll och barnens genomsnittsålder är 10,5 år. Familjer i generösa kommuner har i genomsnitt några fler och yngre barn. I ungefär 20 procent av hushållen har familjerna pågående kontakt med social barnavård (antingen genom att de utreds eller är föremål för öppenvårds- eller dygnsvårdsinsats), vilket indikerar förekomst av sociala problem utöver ekonomisk utsatthet². Inga särskilda skillnader syns mellan kommunerna, men den restriktiva kommunen Låglandet har en högre andel barn med kontakt med social barnavård.

Familjerna har haft bistånd i genomsnitt 8,4 månader under det senaste året. Över

1 Information om upplåtelseform var inte systematiskt dokumenterad och redovisas därför inte.

2 I vilken utsträckning problemen är påverkade av den ekonomiska utsattheten är svårt att bedöma av materialet.

hälften har haft bistånd långvarigt (längre än 10 månader), vilket är fler än rikets genomsnitt (Socialstyrelsen 2021a). I restriktiva kommuner har barnfamiljerna överlag haft bistånd något längre tid än i generösa (med undantag för Hököping).

Tabell 2. Karaktäristika för ett urval barnfamiljer uppdelat per kommun.

	Ensamsstående moderskap Procent (antal)	Förälder med utomeuropeisk bakgrund Procent (antal)	Vandrarhem/ camping/ hotell Procent (antal)	Barn/ hushåll	Ålder barn Medel	Kontakt med barnvård Procent (antal)	Månader med bistånd Medel
Låglandet (n = 49)	53 (26)	73,5 (36)	16 (8)	2,27	10,6	39 (19)	8,95
Lågberga (n = 92)	47 (43)	80 (74)	10 (9)	2,42	10,19	14 (13)	8,1
Lågviken (n = 49)	55 (27)	82 (41)	0 (0)	2,54	12,30	16 (8)	9,6
Hököping (n = 51)	46 (23)	70,5 (36)	2 (1)	2,69	10,17	16 (8)	9,2
Högum (n = 51)	58 (29)	69 (35)	8 (4)	2,22	9,93	22 (11)	7,3
Höglöv (n = 50)	58 (29)	72 (36)	4 (2)	2,84	9,4	20 (10)	7,1
Totalt (n = 344)	52 (177)	74 (258)	5 (24)	2,5	10,40	20 (70)	8,36

Handläggningens organisering och kommunernas överordnade arbete – finns det skillnader mellan generösa och restriktiva kommuner?

När det kommer till hur handläggningen av barnfamiljer är organiserad och hur den politiska nämnden och högre chefer beskriver kommunens arbete med ett barnperspektiv framgår enbart några få skillnader som kan kopplas till om kommunen är generös eller restriktiv. Samtliga kommuners arbete med ekonomiskt bistånd är, i enlighet med hur det ser ut i riket, funktionellt specialiserat, vilket betyder att det är skilt från andra av individ- och familjeomsorgens verksamhetsområden (som barnavård och stöd till vuxna missbrukare). Det förekommer inte i vare sig generösa eller

restriktiva kommuner att handläggare är internt specialiserade mot att enbart utreda barnfamiljer.

Såväl generösa som restriktiva kommuner har lokala riktlinjer och i de flesta fall behandlas ett barnperspektiv där. Barnperspektiv är etablerat i riktlinjer, även om det i vissa kommuner ersatts av begreppet barnrättsperspektiv (vilket också Socialstyrelsen förordat, se Socialstyrelsen 2021b). I en generös kommun (Högsta) finns separata riktlinjer för barnperspektiv. Omfattningen av innehåll som behandlar barn skiljer sig, men inga tydliga skillnader kan identifieras mellan restriktiva och generösa kommuner (vi återkommer till riktlinjernas innehåll när vi redovisar kommunernas översättningar av barnperspektiv).

Enligt intervjuerna är det i samtliga kommuner ont om artikulerade satsningar gällande barnfamiljer, men generösa kommuner förenas av att de i nutid eller under det senaste decenniet haft projekt som på olika sätt syftat till att uppmärksamma barn. I Höglöv anger riktlinjer att ledningen ansvarar för personalens kompetens gällande barnperspektiv och anställda hade vid datainsamlingstillfället nyligen genomgått en tvådagarsutbildning om barnperspektiv. Hököping beskrev att de haft en så kallad "barnambassadör" vars uppgift bestått i att bevaka implementering av barnperspektiv. Högum hade några år tidigare haft ett "barnfattighedsprojekt", som innebar att kommunens verksamheter uppmanades att arbeta för att minska negativa effekter av barnfattigdom. Vidare beskriver ledningen i Hököping och Högum att de genomför revisioner gällande hur ett barnperspektiv tillämpas. Motsvarande projekt förekommer inte i restriktiva kommuner, även om enhetschefer i Låglandet beskriver att ett kriterium vid löneförhandlingar är hur handläggare bevakar ett barnperspektiv.

Sammanfattningsvis ser vi inga påfallande skillnader mellan generösa och restriktiva kommuner i kommunernas organisation eller policy, med undantag för att de förra tycks ha haft något fler projekt som syftat till att belysa barnperspektiv. Det faktum att skillnaderna generellt är små mellan generösa och restriktiva kommuner framgår även i kommande analyser av hur olika översättningarna av ett barnperspektiv (som vi identifierat i Pålsson & Wiklund 2021, 2022) är representerade i kommunerna.

Översättningar av barnperspektiv

Barnperspektiv som att tillgodose grundläggande behov

En första översättning som vi fann i den tidigare studien är att ett barnperspektiv i praktisk handläggning begränsas till att tillgodose barns grundläggande behov (tolkat som boende och mat). När vi analyserar hur framträdande denna översättning är i generösa respektive restriktiva kommuner finner vi små skillnader. Av samtliga kommuners riktlinjer framgår att barnfamiljer kan behandlas annorlunda än andra hushåll

vid biståndsprövning. Det kan kopplas till skyldighet att vid åtgärder som rör barn särskilt beakta barnets bästa. Det handlar exempelvis om att vid avslag säkerställa att barnen har tillgång till mat. Skulder beviljas som regel inte, men kommunerna menar att de kan betalas om risk finns för avstängning av hushållsel eller avhysning. I några kommuner diskuteras att krav som normalt ställs på byte till billigare lägenhet måste föregås av en analys av hur barnens situation påverkas. Däremot förekommer inte i någon kommun att barnfamiljer ges särskild prioritet till förvaltningens egna lägenheter. Intervjuer tyder på att en syn på att barnfamiljer i vissa fall bör behandlas annorlunda än andra hushåll har genomslag i både generösa och restriktiva kommuner. Ett uttryck för ett sådant synsätt framgår av gruppintervjun med handläggare i Höglöv:

Handläggare 1: Vi måste ändå ta hänsyn till om man har barn. Finns det ett barn som riskerar att stå utan boende eller el utan att föräldern kan tillgodose det på något annat sätt är det klart att vi väger in det i vår bedömning och kanske kommer fram till ett annat beslut än om det var en ensamstående utan barn.

Handläggare 2: Precis. Får man in en el-skuld och det inte finns några barn så tittar vi inte ens på den. Då får den vuxna ta sitt eget ansvar och ordna upp det. Men är det ett barn, då gör vi det.

Enligt aktstudien är det sällsynt att barnfamiljerna fått avslag på biståndsansökan även i de fall vuxna anses missköta sin planering (t.ex. deltagande i arbetssökarprogram). Det kan hända att en förälder får avslag, men då beviljas barnet som regel sin del av försörjningsstödet. Skillnader som kan urskiljas mellan kommuner är få, men det förekommer i något fler fall att restriktiva kommuner ger delvisa avslag till barnfamiljer och, som redan omnämnts, har några fler barnfamiljer boende på vandrarhem.

Barnperspektiv som social inkludering

En andra översättning som vi fann i den tidigare studien av vad ett barnperspektiv utgörs av är att biståndet ska främja social inkludering bland barnen (Pålsson & Wiklund 2021). Ett sådant synsätt kan sägas ha koppling till allmänna råd om att kostnader för barn ska kunna beräknas till högre nivå (SOSFS 2013:1). Det innebär enligt fallstudierna att barn kan komma i fråga för extra bistånd för att tillförsäkras en materiell och ekonomisk standard som inte alltför mycket avviker från jämnårigas. Här syns vissa skillnader, åtminstone på det retoriska planet, mellan generösa och restriktiva kommuner. Till exempel var det vanligare att nämndledamöter och socialchefer i generösa kommuner ger uttryck för att barn inte ska behöva försäkra för mycket och de intar en mer tillåtande attityd till att handläggare kan bevilja extra bistånd till barn. Socialchefen i Högum uttrycker det på följande sätt:

Barnen ska inte behöva avstå från föreningslivet för att man inte har råd att låta barnet vara med. Sen kanske det kan vara så att man inte behöver välja ishockey som kostar, vad vet jag, 15 000 om året med alla skydd och skridskor. Men man ska som barn i en familj med försörjningsstöd ha en rimlig chans att vara med i föreningslivet. Man ska kunna ha en cykel, man ska kunna ha det som andra barnfamiljer har, eller på en i alla fall rimlig nivå liksom.

Samtliga kommuners riktlinjer anger att handläggare särskilt ska uppmärksamma barn i familjer med långvarigt bistånd (definierat som mellan 6 månader och 1 år beroende på kommunal policy) och att barnfamiljer kan ha rätt till bistånd över normen (t.ex. fritidsaktivitet, kläder, hemutrustning och cykel). Generösa kommuner räknar upp något fler förhållanden än restriktiva kommuner. I Högsta beskrivs uttryckligen barns behov av TV och dator samt att familjer med långvarigt biståndsbehov kan beviljas sommar- och jultillägg om 500 kr/barn. Ett undantag är att den restriktiva kommunen (Lågberga) hade ett månatligt tillägg om 200 kr/barn för familjer som långvarigt haft bistånd.³ Vidare anger restriktiva kommuner oftare än generösa bestämda summor för fritidsavgifter (Låglandet 500 kr/termin, Lågvikens 750 kr/termin). Övriga kommuner saknar särskild policy att fritidsavgift inte får överstiga en viss summa.

Baserat på aktstudien är det dock sällsynt med särskilda utbetalningar till barn under den studerade månaden, vilket gäller för både restriktiva och generösa kommuner. Bistånd riktat till barn har enbart skett i sex procent av hushållen och gäller då kostnad för fritidsaktivitet, spädbarnsutrustning, säng samt regnkläder. Två av de generösa kommunerna beviljar dock oftare internetkostnad med hänvisning till barns behov. Det ska sägas att mättillfället (september) medför att till exempel julpeng och semesterbidrag av förklarliga skäl inte medräknats och fritidsavgifter betalas ofta på hel- eller halvårsbasis.

Barnperspektiv som identifiering av sociala problem

En tredje översättning som vi identifierade i den tidigare studien (Pålsson & Wiklund 2021) är uppfattningen att ett barnperspektiv består av att identifiera och åtgärda sociala problem bland barnen. Denna översättning är inte lika tydligt kopplad till lagstiftning, men handlar om att säkerställa att barn inte far illa samt, om de misstänks göra det, dels göra barnavårdsanmälningar, dels ge stöd till familjerna (t.ex. hushålls-ekonomisk rådgivning, föräldrastöd). Ett sådant synsätt uttrycks inte alltid i formell

³ Under datainsamlingen framgick dock att den nytilträdde nämnden fattat beslut om att detta barn tillägg skulle avskaffas.

policy, men har förankring i samtliga kommuner och vi kan inte se några påfallande skillnader mellan generösa och restriktiva kommuner gällande i vilken utsträckning översättningen kommer till praktisk tillämpning. Följande utsaga av en enhetschef i Låglandet kan analyseras som uttryck för översättningen:

Enhetschef: Ett barnperspektiv är väl att vi lyfter upp och ser om det finns några svårigheter och har föräldrarna något extra behov av stöd för barnet eller har barnet något behov av extra stöd och att man hjälper att lotsa vidare om det skulle finnas. Väcks det någon oro hos handläggaren att föräldrarna inte klarar av att ta ansvar i sin föräldraroll? Att vi antingen lotsar vidare till barn och familj eller att vi gör en anmälan till barn och familj så att de får göra en bedömning av om de ska inleda utredning.

Anställda i samtliga kommuner menar att de återkommande diskuterar tecken på om barn far illa och att anmälningar genomförs regelbundet vid oro. När det gäller barnvårdsanmälningar är det dock enbart en kommun (Låglandet) där personal vittnar om policy som uppmanar till anmälningar och som har riktlinjer att orosanmälningar ska genomföras vid skulder. Övriga kommuner har inte en lika tydlig policy.

Av aktmaterialet framgår att handläggare det senaste året har gjort orosanmälningar i sju procent av hushållen. Skillnaderna mellan kommunerna är små. De problem som anmäls handlar i närapå samtliga fall om förhållanden kopplade till den ekonomiska utsattheten, som hyres- eller eskulder eller bostadslöshet, men i något fall rör det misstankar om våld i familjen eller att barn inte ges tillräcklig stimulans.

Barnperspektiv som aktivering av föräldrar

En fjärde översättning av barnperspektiv som vi identifierat i kommunerna är att fokusera föräldrars förvärvsarbete (Pålsson & Wiklund 2021). Även här har vi svårt att finna genomgående skillnader mellan generösa och restriktiva kommuner. Fokus på självförsörjning kan ses som kopplat till ökade krav på att enbart den som står till arbetsmarknadens förfogande har rätt till försörjningsstöd (Prop. 2015/16:136) och Socialstyrelsen framhåller i sina handböcker att en del i ett barnperspektiv är att föräldrar blir lönearbetande (Socialstyrelsen 2021b). Företrädare för samtliga kommuner hävdar i varierande grad att det bästa sättet att förbättra barnens tillvaro är att föräldrar blir självförsörjande, även om det är sällan resonemangen kopplas till möjligheten att erhålla arbete i kommunen. Vikten av att föräldrar blir lönearbetande lyfts av enhetschefer i Högum:

Handläggare 1: Vi har föräldrar som har varit här länge och de har barn och man pushar på där för att jobba ut dem härifrån. Det ökar ju levnadsstandarden.

Handläggare 2: Absolut. Det är så mycket värt att ett barn ser en vuxen gå iväg till ett jobb på dagarna. Alltså det där har man ju forskat på. Ett barn som inte ser föräldrar gå till jobbet är mindre benägna själva att ha den normen med sig. Alltså det är en jätteviktig insats att komma ut i sysselsättning.

Det förefaller visserligen något vanligare att kommunledningen i restriktiva kommuner betonar vikten av att föräldrar kommer i arbete, men vi finner få konkreta arbetssätt för att få just föräldrar i arbete. Det syns heller inga skillnader mellan kommunerna, även om Låglandet och Höglöv har riktlinjer som understryker att det är särskilt viktigt att föräldrar har en planering. Vidare uttrycks i Lågberga och Höglöv att föräldrar ska prioriteras till vissa arbetsmarknadsinsatser och offentliga anställningar, men av intervjuer att döma är det oklart om policyn faktiskt upprätthålls.

Barnperspektiv som dokumentation

En femte översättning är att ett barnperspektiv handlar om att ha dokumentation om barnen. Dokumentation om barn är enligt aktstudien knapphändig i samtliga kommuner, men viss typ av dokumentation förekommer något oftare bland generösa kommuner. Vikten av att dokumentera barns situationer är stadfäst i rättsligt material (Prop. 1996/97:124) och kommer lokalt till uttryck i tankar om att synliggöra barns livssituationer i utredningar, men också att vid biståndsbeslut skriftligen redogöra för hur barnen påverkas. Det uttrycks i riktlinjer för såväl restriktiva som generösa kommuner (med undantag för Hököping). I samtliga kommuner finns därtill en rubrik i utredningsmallen avsatt för att handläggare ska beskriva barnens livssituationer, och två kommuner (Lågvik och Höglöv) har checklistor med frågor om barnen. Ingen kommun använder dock särskilda bedömningsinstrument (t.ex. manualer för att kartlägga barnens behov) för att inhämta information. Inte heller förekommer formaliserade konsekvensanalyser för att bedöma följder som beslut har för barn. Flertalet intervjupersoner pekar också på brister i att dokumentera barns behov, vilket framgår av nedanstående handläggarintervju i Lågvik:

Handläggare 1: Så som vi gör i de besluten vi skriver, för att vi vill ha ett barnperspektiv, är att "det finns barn här som är födda då och då". Att den [informationen] finns med.

Handläggare 2: I själva utredningsfasen är vi noga med att skriva om barnen och samla information. Men sedan när den här familjen har varit hos oss ett tag tror jag att vi glömmer bort att hålla det där levande på något vis. Hur det är med barnen *nu*, vad gör de *nu*?

Vid en analys av samtlig dokumentation under ett år framgår att information om barn, när den finns, vanligen består i summariska redogörelser för boende, skola och hälsa. När det gäller karaktär på och omfattning av information syns ingen särskild skillnad mellan restriktiva och generösa kommuner. Det framgår vidare att i en femtedel av besluten (n = 344) för september 2018 hänvisas till ett barnperspektiv, vilket pekar på att begreppet används med viss regelbundenhet. I de flesta kommuner förekommer det enbart enstaka gånger, men generösa kommuner artikulerar något oftare ett barnperspektiv vid beslut. Det ska dock sägas att i Högum, med flest sådana hänvisningar, formuleras det ofta som standardfras utan synbar koppling till beslutets innehåll.

Barnperspektiv som delaktighet

En sista översättning av barnperspektiv är att barn involveras i handläggningen, vilket är en fråga som vi behandlat i en separat studie (Pålsson & Wiklund 2021). Delaktighet är något som återfinns inom lagstiftning (Prop. 2017/18:186) och framhålls av nationella myndigheter (Socialstyrelsen 2021b; IVO 2015). Det anges i riktlinjer i två generösa (Högum och Höglöv) och två restriktiva kommuner (Låglandet och Lågviken) att barnsamtal och hembesök hos barnfamiljer är viktigt för att fatta beslut. Kommunerna menar i varierande grad att det är angeläget att ha kunskap om barnens behov, men det handlar då om att tala med föräldrar om barn. När det gäller huruvida barns delaktighet faktiskt praktiseras syns inte några skillnader mellan generösa eller restriktiva kommuner.

Av aktdata framgår att det enbart vid sex tillfällen under det studerade året förekommit personlig kontakt med barn. I dessa få fall är det barnet som tagit kontakt med socialtjänsten och det är alltså inte planlagda möten. Med andra ord förekommer varken i restriktiva eller generösa kommuner i någon nämnvärd utsträckning kontakt med barn. Övrig kontakt handlar om att barnet händelsevis deltagit vid föräldrarnas möte eller å föräldrarnas vägnar ringt handläggare. Skäl som anförs till att undvika att involvera barn är att syftet är oklart, eftersom vuxna beskrivs som huvudsaklig part. Men det var också vanligt med uppfattningar att barn ska fredas från insyn i försörjningsfrågor. Enhetschefen i Lågberga resonerar på följande sätt:

Enhetschef: Jag tänker att det handlar om att beakta barnets situation *utan* att involvera barnet själv. För, just när det kommer till ekonomiskt bistånd, så tycker jag att det är jätteviktigt att barnet *inte* är involverat. Det är så lätt att barnet får bära sina föräldrars börda. Och framför allt när det är familjer där kanske föräldrarna är språksvaga, att man verkligen tänker på det att använd inte barnen som tolkar.

Likaså är hembesök där barn närvarar ovanligt. Det har genomförts enbart i fem procent av ärendena och har då inte primärt syftat till att ta reda på hur barnen har det.

Diskussion och slutsatser

De senaste decennierna har kraven ökat på att samhällsinstitutioner i sitt beslutsfattande tar hänsyn till barn. Ett uttryck för detta är att lagstiftning och statliga myndigheter förordar att handläggning av ekonomiskt bistånd har ett barnperspektiv. Det finns vissa rättsliga preciseringar av vad ett barnperspektiv kan vara, men hur det faktiskt konkretiseras är i liten utsträckning belyst och forskning har efterlyst bottom-up-studier om hur dylika policybegrepp kommer till uttryck. I den här artikeln har vi genomfört fallstudier av sex kommuners socialbidragsarbete, och artikeln bygger vidare på en taxonomi som vi etablerat i tidigare artiklar (Pålsson & Wiklund 2021, 2022). Tidigare forskning visar att socialbidragskostnader samvarierar med sättet varpå arbetet organiseras, och artikeln har undersökt huruvida generositet respektive restriktivitet i förhållande till barnfamiljer kan vara ett uttryck för skillnader i hur barn betraktas inom socialbidragshanteringen. Syftet har varit att beskriva och analysera kommunerna när det gäller arbetssätt och värderingar i förhållande till barnfamiljer samt om, och i så fall hur, generösa och restriktiva kommuner skiljer sig åt. Studiens huvudsakliga resultat visar att det förekommer ett flertal varierande tolkningar av vad ett barnperspektiv inom ekonomiskt bistånd är. Dessa gäller generellt för samtliga kommuner och kan med andra ord endast i begränsad utsträckning hänföras till den generositet kommunerna uppvisar i socialbidragshandläggningen till barnfamiljer (även om vissa mindre skillnader mellan restriktiva och generösa kommuner kunde urskiljas). Vidare är kommunernas konkreta arbetssätt i förvånansvärt liten utsträckning fokuserade på barn och det kan ifrågasättas om arbetssätt som identifierats egentligen är nya inslag i handläggningen.

En första slutsats som kan dras av ovanstående resultat är att det förekommer starkt varierande tolkningar av vad ett barnperspektiv i grunden består av, även om dessa endast i begränsad utsträckning kan hänföras till kommunernas generositet. Variationerna kan förstås utifrån nyinstitutionell teori, vilken stipulerar att det inte är givet att implementering av idéer leder till homogenisering. Idéer befinner sig visserligen i ett regulativt och normativt sammanhang som sätter vissa gränser för hur de kan översättas, men eftersom de antas vara möjliga att fylla med olika innehåll kan de snarast leda till lokala skillnader (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). De identifierade översättningarna kan naturligtvis existera parallellt, men ger var för sig uttryck för skilda förhållningssätt till barn i familjer med ekonomiskt bistånd.

Den översättning som enligt studien tycks ha starkast genomslag är att ett barnperspektiv begränsas till att säkerställa att barnens mest grundläggande behov (mat och husrum) blir tillgodosedda. Men det förekommer också mer ambitiösa översättningar om att biståndet bör tillförsäkra barn social inkludering. Övriga översättningar fokuserar inte direkt barnens ekonomiska förhållanden, utan att handläggningen uppmärksammar barnens sociala situation, dokumenterar deras livssituationer och

aktiverar föräldrarna. Med andra ord visar studien att det är sannolikt att tolkningar kommer att variera när en idé som barnperspektiv sprids.

För det andra har vi, i kontrast till vad vi förväntade oss, haft svårt att finna genomgående skillnader mellan generösa och restriktiva kommuner i fråga om hur barn behandlas inom handläggningen. Tvärtom är arbetet gentemot barnfamiljer tämligen likartat i kommunerna och generositet tycks alltså inte enligt denna studie vara en tydlig markör för hur barnperspektiv praktiskt omsätts. Vi kunde dock urskilja några mindre skillnader, som är värda att tentativt lyfta fram. Exempelvis framgick av analysen att det var vanligare att generösa kommuner hade haft projekt om barnfattigdom/barnperspektiv, biståndsbeslut där barnperspektiv omnämnts, något färre delavslag, större öppenhet inför att bevilja extra och inte lika ofta hade förbestämda bidragsnivåer för till exempel fritidsaktiviteter. Ett uppslag att utforska vidare är här om det kan röra sig om mer svårfångade lokala "kulturer" (t.ex. en allmänt större öppenhet för att handläggare uppmärksammar barns situationer) och som färgar av sig på handläggares arbetssätt. Sådana kulturella faktorer har i tidigare studier visat sig kunna påverka bedömningar och beslut i socialbidragsarbete (jfr Byberg 2002; Scott 2003).

För det tredje visar studien att det samtidigt i förvånansvärt liten utsträckning i såväl generösa som restriktiva kommuner förekommer konkreta arbetssätt som fokuserar barn. Det är exempelvis sällsynt att barn beviljas extra medel eller ges särskilda insatser. Det kan enligt teori förstås utifrån att översättningsprocesser är påverkade av lokala praktiker och aktiviteter (Sahlin-Andersson & Wedlin 2017). I denna "översättningens ekologi" kommer existerande lokala praktiker att påverka vilka översättningar som bli möjliga och huruvida de tillåts påverka arbetet på ett substantiellt sätt. Svårigheten att omsätta ett barnperspektiv praktiskt kan teoretiskt förstås utifrån att socialbidragsarbete sker inom ramen för människobehandlande organisationer som vägleds av flertalet målsättningar (Hasenfeld 2010). Arbetssätt som fokuserar barn avviker ofta från andra mer dominerande mål, som ges företräde. Det handlar främst om den hushållscentrering som av tradition präglar arbetet och som medför att barns situationer hamnar i skymundan (jfr Fernqvist 2013). Men det finns också andra målsättningar som tenderar att ta överhanden, som att klienters livssituationer inte ska utredas alltför ingående (Prop. 1979/80:1), att skattemedel ska hanteras återhållsamt och att föräldrars incitament att söka arbete inte ska undermineras (Pålsson & Wiklund 2021). Här bör nämnas att barns delaktighet, en viktig princip i en samtida barnrättsdiskurs, är frånvarande. När det gäller just delaktighet har vi i en tidigare studie visat att det bryter alltför mycket mot rådande såväl organisation som värderingar (Pålsson & Wiklund 2022). Det kan även ifrågasättas om de särskilda rutiner kopplade till barnfamiljer som identifierats egentligen är nya inslag i handläggningen. Det gäller översättningen om att tillförsäkra barn grundläggande välfärd och möjlig-

het att ge extra bistånd, vilket troligen varit praktik långt innan barnperspektiv gjort inträde som viktig princip för ett par decennier sedan eftersom det snarast kan sägas handla om att i enlighet med individuella beslut tillförsäkra individer en skälig levnadsnivå. Dokumentation ingår i en samhällstrend som innefattar att göra välfärdsarbete transparent för utomstående, men det är inte säkert att beslutshänvisningar till ett barnperspektiv direkt påverkar barnen. Barnperspektiv som aktivering av föräldrar kan visserligen förmodas ha en positiv påverkan på barn om uppsåtet lyckas att få föräldrar i lönearbete. Men när aktiveringsinsatser väl fanns, var de riktade mot biståndsmottagarna överlag och inte särskilt föräldrar. I det här sammanhanget bör betonas att barns individuella rätt till bistånd kan undergrävas om aktiveringsinsatser kombineras med avslag (O'Brien & Salonen 2011).

Vilka implikationer har artikelns resultat för vidare forskning och för handläggning av ekonomiskt bistånd? Här visar studien att generositet respektive restriktivitet inte är en tydlig markör för skilda strategier för ett barnperspektiv. Grunden för vår urvalsstrategi kan naturligtvis, i viss mening, i sig kunna sägas vara uttryck för kommunala skillnader i hur barnperspektivet omsätts. Tänkbart är alltså att de restriktiva kommunerna bevakar barns intressen genom att betona vikten av föräldrars aktivering och inträde på arbetsmarknaden, medan generösa kommuner i större utsträckning ser bidraget som ett potentiellt verktyg för att värna barns situation. Våra resultat pekar dock mot att dessa skillnader endast begränsat fångar varierande strategier i andra avseenden än hur barnperspektivet omsätts i arbetet med socialbidrag. Snarare förefaller det som att skillnaderna vi funnit kan hänföras till handläggarnivå, eller för oss okända faktorer på organisationsnivå.

För praktiskt arbete är det sannolikt att trycket kommer att öka ytterligare framöver på att de har barn i fokus. Den här studien ger vid handen att begrepp som barnperspektiv kan tolkas och omsättas praktiskt på ett flertal sätt och att mer barnfokuserade arbetssätt, som till exempel barnsamtal och extra bistånd till barn, när de förekommer, inte sällan utmanar andra målsättningar. Svårigheter att jämkä olika målsättningar pekar på att det är angeläget att det talas mer om värdekonflikter (mellan t.ex. handläggningens hushållscentrering och traditionella fokus på insatser till vuxna respektive nyare barnfokus) som uppstår i handläggningen, samt närmare diskuteras vilka kompromisser som kan behöva göras (Pålsson & Wiklund 2021, 2022). Sådana diskussioner är viktiga om det anses önskvärt att välfärdsinstitutioner implementerar arbetssätt som mera fokuserar barn.

Referenser

- Alanen, L. (1992) *Modern childhood? Exploring the "child question" in sociology*. Jyväskylä: Pedagogiska forskningsinstitutet.
- Alvesson, M. & Skoldberg, K. (2009). *Reflexive methodology. New vistas for qualitative research*. Los Angeles: Sage.
- Angelin, A., Hjort, T. & Salonen, T. (2014) Lokala handlingsstrategier för skåliga levnadsvillkor. Reflektioner utifrån Malmökommissionens studier om försörjningsstödet och barns fattigdom. *Socialmedicinsk tidskrift*, (5): 480–488.
- Aronsson, K. (2012) Barnperspektiv. Att avläsa barns utsatthet. *Locus*, 24: 100–117.
- Bergnehr, D. (2019) Barnperspektiv, barns perspektiv och barns aktörskap. En begreppsdiskussion. *Nordisk tidskrift för pedagogikk och kritikk*, 5: 49–61.
- Byberg, I. (2002) *Kontroll eller handlingsfrihet? En studie av organiseringens betydelse i socialbidragsarbetet*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Bywaters, P., Bunting, L., Davidson, G., Hanratty, J., Mason, W., McCartan, C. & Steils, N. (2016) *The relationship between poverty, child abuse and neglect. An evidence review*. Joseph Rowntree Foundation Report.
- Cooper, K. & Stewart, K. (2017). *Does money affect children's outcomes? A systematic review. An update*. Joseph Rowntree Foundation Report.
- DiMaggio, P. & Powell, W. (1991) Iron cage revisited. I: *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press
- Fernqvist, S. (2013) *En erfarenhet rikare? En kvalitativ studie av barns strategier och barnfattigdomens villkor i välfärdsstaten*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hasenfeld, Y. (2010) *Human services as complex organizations*. Sage: Los Angeles.
- Heimer, M. & Palme, J. (2016) Rethinking child policy post-UN convention on the rights of the child. Vulnerable children's welfare in Sweden. *Journal of Social Policy*, 45(3): 435–452.
- IVO (2015) *Svårt att förverkliga barnets bästa? Om barnperspektivet vid beviljande av ekonomiskt bistånd*. Stockholm: Inspektionen för vård och omsorg.
- Jensen Bruheim, I., Studsrod, I. & Ellingsten, I. (2019) Child protection. Social workers' constructions of children and childhood. An integrative review. *Child & Family Social Work*. doi.org/10.1111/cfs.12720
- Johansson, H. (2019) Socialbidrag ur ett europeiskt perspektiv. Teorier, modeller och utvecklingstrender. I: H. Hjort (red.), *Det yttersta skyddsnätet. Om arbete med socialbidrag*. Lund: Studentlitteratur.
- Kedell, E. (2017) Interpreting children's best interests. Needs, attachment and decision-making. *Journal of Social Work*, 17(3): 324–342.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2014) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Lipsky, M. (2010). *Street-level bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lundström, T. & Shanks, E. (2013) Hård yta men mjukt innanmäte. Om hur chefer inom den sociala barnvården översätter evidensbaserat socialt arbete till lokal praktik. *Socialvetenskaplig tidskrift*, (2): 108–126.
- Meyer, J. & Rowan, B. (1991) Institutionalized organizations. I: *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mood, C. & Jonsson, J.O. (2016) Trends in child poverty in Sweden. Parental and child reports. *Child Indicators Research*, 9: 825–854.

- Näsman, E., Ponton von Gerber, C. & Fernqvist, S. (2012) *Barnfattigdom. Om bemötande och metoder ur ett barnperspektiv*. Stockholm: Gothia Förlag.
- O'Brien, M. & Salonen, T. (2011) Child poverty and child rights meet active citizenship. A New Zealand and Sweden case study. *Childhood*, 18(2): 211–226.
- Odenbring, Y. (2018) The daily life and reality behind child poverty in Sweden: Children's and adolescent's voices. *Child Indicators Research*. <https://doi.org/10.1007/s12187-018-9558-z>.
- Ponnert, L. & Svensson, K. (2011) När förpackade idéer möter organisatoriska villkor. *Socialvetenskaplig tidskrift*, (3): 168–185.
- Prop. 1979/80:1 *Om socialtjänsten*.
- Prop. 1996/97:124 *Ändring i socialtjänstlagen*.
- Prop. 1997/98:182 *Strategi för att förverkliga FN:s konvention om barnets rättigheter i Sverige*.
- Prop. 2000/01:80. *Ny socialtjänstlag m.m.*
- Prop. 2015/16:136 *Arbetslöshet och ekonomiskt bistånd*.
- Prop. 2017/18:186 *Inkorporering av FN:s konvention om barnets rättigheter*.
- Pålsson, D. & Wiklund, S. (2021) Local translations of a universal concept: "Child perspective" in Swedish social assistance. *Children & Society*, 35(3): 412–427.
- Pålsson, D. & Wiklund, S. (2022) A policy decoupled from practice. Children's participation in Swedish social assistance. *British Journal of Social Work*, 52: 964–981.
- Quennerstedt, A. (2013) Children's rights research moving into the future. Challenges on the way forward. *The International Journal of Children's Rights*, 21, 233–247. <https://doi.org/10.1163/15718182-02102006>
- Ridge, T. (2011) The everyday costs of poverty in childhood. A review of qualitative research exploring the lives of and experiences of low-income children in the UK. *Children & Society*, 25: 73–84.
- Rädda barnen (2021) *Barnfattigdom i Sverige – årsrapport 2021*. Stockholm: Rädda barnen.
- Sahlin-Andersson, K. & Wedlin, L. (2017) Circulating ideas. Imitation, translation and editing. I: *The SAGE handbook of organizational institutionalism*. London: Sage.
- Scott, W. (2003) *Organizations. Rational, natural and open systems*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Socialstyrelsen & Länsstyrelsen (2003) *Barnperspektiv vid handläggning av ekonomiskt bistånd*. Stockholm: Socialstyrelsen & Länsstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2019). *Ekonomiskt bistånd, årsstatistik 2018*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2015) *Beaktande av barnperspektiv vid handläggning av ekonomiskt bistånd. En fallstudie av tre socialförvaltningar*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2021a). *Ekonomiskt bistånd, årsstatistik 2020*. Stockholm: Socialstyrelsen. Statistik om ekonomiskt bistånd 2021 (socialstyrelsen.se)
- Socialstyrelsen (2021b) *Ekonomiskt bistånd. Handbok för socialtjänsten*. Stockholm: Socialstyrelsen. Ekonomiskt bistånd - Handbok för socialtjänsten (socialstyrelsen.se)
- SOSFS 2013:1 *Socialstyrelsens allmänna råd om ekonomiskt bistånd*.
- Stranz, H. (2007) *Utrymme för variation. Om prövning av socialbidrag* (Rapport i socialt arbete, 119). Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Stranz, H. & Wiklund, S. (2012) Oskälighetsnivå? En studie av inkomstnivåer bland ensamstående mödrar med socialbidrag. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 19(2): 72–92.
- Svensson, G. (2000) *Skälighetsnivå och goda levnadsvillkor. Bedömning i förvaltningsdomstolar och socialnämnder*. Stockholm: Norstedts.
- Sveriges Stadsmissioner (2021) *Fattigdomsrapporten. De ohjälpta*. Sveriges Stadsmissioner.

- Weitoft, G., Hjern, A., Batljan, I. & Vinnerljung, B. (2008) Health and social outcomes among children in low-income families and families receiving social assistance. *Social Science & Medicine*, 68: 14–30.
- Wiklund, S. (2005) Social barnavård i nya former. Om marknadsorientering inom barnvårdsarbetet. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 12(2–3): 149–168.
- Wiklund, S. (2006) *Den kommunala barnvården. Om anmälningar, organisation och utfall*. (Rapport i socialt arbete, 119). Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Ylva Spånberger Weitz & Maja Hagström

Barn och ungas uppfattningar om socialtjänsten

– erfarenheter från en riktad undervisningsinsats

Children and young people's perceptions of social services – experiences from an educational programme

The article highlights the experiences of introducing an educational programme about social services in schools, with a focus on the perspectives of children and young people. The aim is to describe how the students' knowledge of and attitudes towards social services have changed after participating in the teaching activities as well as how the students reflect on the teaching and on their acquired knowledge. The results show that the students appreciated the information they had received. They emphasized the value of knowing the social services, learning about what the social services do, and learning that children and young people can contact the social services when they are in need of help or support. The results also indicate that the students' knowledge of the social services was strengthened and that their attitudes towards the social services were more positive after participating in the teaching activities. The students themselves described how their image of the social services had changed and the social services was described as a possible alternative for help-seeking, should they be in need of help or support.

Ylva Spånberger Weitz är fil. dr i socialt arbete och verksam vid Södertörns högskola samt vid Stockholms universitet.

Maja Hagström är socionom och verksam vid Storsthlm.

Kontakt: ylva.spanberger.weitz@sh.se

Inledning

Barns rätt till likvärdig information och lika möjligheter till skydd och stöd är centralt i ett demokratiskt samhälle och tydligt definierat i FN:s barnkonvention (se Unicef 2018). Samtidigt visar forskning att socialtjänsten ofta har svårt att nå ut till de barn och familjer som är mest utsatta (Broadhurst 2003). I en nationell kartläggning om våld mot barn framgår att endast fem procent av de som varit utsatta för någon form av misshandel (sexuella övergrepp exkluderat) avslöjat detta för socialtjänsten (Jernbro & Jansson 2017). I slutbetänkandet till den nya socialtjänstlagen betonas vikten av att skapa en tillgänglig socialtjänst med fokus på förebyggande arbete och tidiga insatser, inte minst för att stärka brukares makt och inflytande över sina egna liv (SOU 2020:47). En viktig förutsättning för att möjliggöra dessa ambitioner är att socialtjänstens målgrupper känner till vilket stöd som finns och hur enskilda kan få del av det.

Forskning om ungas hjälpsökande vid social utsatthet är begränsad, men de studier som finns visar att tillgång till information om rättigheter och stöd kan bidra till att barn och unga bättre förstår och kan sätta ord på sin sociala utsatthet (Briggs 2006; Cossar, Belderson & Brandon 2019; Jones m.fl. 2017). Andra studier visar att barn som utsätts för övergrepp eller försummelse ofta har svårt att berätta om detta (Allnock & Miller 2013; Jones m.fl. 2017; Vincent & Daniel 2004; Yablon 2020) samt att berättandet ofta är en komplex process som sker stegvis under en längre tid och som är beroende av tillitsfulla relationer i barnets närhet (Cossar m.fl. 2019; Överlien 2017). Flera studier visar också att barn i social utsatthet ofta vänder sig till jämnåriga för hjälp, varför det finns ett värde i att barn och unga också får kunskap om hur de kan bemöta andras berättelser om utsatthet samt hur de kan stötta jämnåriga till att söka hjälp och stöd (Vincent & Daniel 2004; Yablon 2020). Betydelsen av att stärka barns kunskap om social utsatthet samt deras möjligheter till socialt stöd ligger i linje med den mer omfattande forskning som finns om ungas hjälpsökande vid psykisk ohälsa, vilken visar att en ökad kunskap om psykisk ohälsa också ökar de ungas benägenhet att söka hjälp i ett tidigt skede (Gulliver, Griffiths & Christensen 2010; Sheffield, Fiorenza & Sofronoff 2004).

Under senare år har skolan alltmer börjat uppmärksammas som en central arena för förebyggande socialt arbete (Backlund, Högdin & Spånberger Weitz 2017; Stanley m.fl. 2015; Yablon 2020). Flera länder har implementerat barnskyddsprogram i skolan för att öka barns kunskap om social utsatthet samt stärka deras möjligheter att söka hjälp i utsatta situationer (Briggs 2006; McElearney m.fl. 2011). Samtidigt saknas det forskning om hur barn och ungas kunskap om socialtjänsten och om andra instanser för stöd och hjälp vid social utsatthet ser ut.

Den här studien följer ett lokalt utvecklingsprojekt där ett strukturerat stöd för undervisning om socialtjänsten har testats i sju kommunala grundskolor. Artikeln belyser grundskoleelevers kunskap om och attityder till socialtjänsten i en lokal

svensk kontext, före och efter deltagande i en undervisningsinsats om socialtjänsten. Ett särskilt fokus ligger på de ungas egna erfarenheter av den undervisning som de har fått del av. Studien bidrar till kunskap om hur barn och ungas uppfattningar om socialtjänsten ser ut, hur en riktad undervisningsinsats i samarbete mellan skola och socialtjänst kan bidra till att förändra dessa uppfattningar samt hur barn och unga själva värderar möjligheten att ta del av information om socialtjänsten i skolan.

Ungas kunskap om och attityder till samhällets stödfunktioner

Forskning om barn och unga som redan har kontakt med socialtjänsten visar på stora brister i deras tillgång till kunskap, både om vilken hjälp som finns att få från socialtjänsten och om vilka rättigheter de har i den situation där de befinner sig (Bijleveld, Dedding & Bunders-Aelen 2015; Skoog 2013). Det saknas dock forskning om hur kunskap om och attityder till socialtjänsten ser ut hos en bredare grupp av barn och unga än de som specifikt utgör socialtjänstens klientel. En utvärdering av det pilotprojekt där stödet för undervisning om socialtjänsten togs fram och testades visade att kunskapen om socialtjänsten hos de elever som deltog i många fall var låg, men att en strukturerad undervisningsinsats kunde medföra ökad kunskap om och mer positiva attityder till socialtjänsten bland eleverna (Spånberger Weitz 2018). Liknande resultat har påvisats i studier av skolbaserade projekt som har syftat till att stärka barn och ungas attityder till polisen (Fine, Padilla & Tapp 2019; Freiburger 2019).

Forskning om ungas attityder till polisen visar att både egna erfarenheter och föräldrars uppfattningar bidrar till att forma attityderna (Sindall, McCarthy & Brunton-Smith 2017). Forskning visar också att egna negativa erfarenheter av kontakt med polisen tenderar att vara mer formerande för ungas attityder än positiva erfarenheter av en sådan kontakt, vilket indikerar att redan etablerade negativa attityder kan vara svåra att påverka i en mer positiv riktning (Fine m.fl. 2019; Sindall m.fl. 2017). Annan forskning om attityder och attitydförändringar pekar på en benägenhet hos människor att uppmärksamma och minnas information som stämmer överens med våra attityder, samtidigt som vi tenderar att undvika eller ignorera information som inte överensstämmer med dessa (Bohner & Wanke 2002).

Studiens syfte och specifika frågeställningar

Studien syftar till att belysa införandet av undervisning om socialtjänsten i skolan i en lokal svensk kontext, med fokus på dels hur elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten ser ut och hur denna bild förändras efter genomförd undervisning, dels hur eleverna själva ser på den information om socialtjänsten som undervisningen har förmedlat och vilka lärdomar de menar att undervisningen har inneburit för dem. De specifika frågeställningarna är: 1) Hur såg elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten ut, före respektive efter genomförd undervisning? 2) Vart uppgav elev-

erna att de själva skulle vända sig vid behov av hjälp, före respektive efter genomförd undervisning? 3) Vad beskrev eleverna att de hade lärt sig genom undervisningen och hur värderade eleverna denna kunskap?

Metod

Den lokala kontexten

Studien följer ett kommunalt utvecklingsarbete som syftar till att skapa en känd och tillgänglig socialtjänst för barn och unga. Utvecklingsarbetet initierades efter att ett lokalt brukarråd för placerade ungdomar hade påtalat brister i socialtjänstens information till barn och unga. En lokal kartläggning visade att barn och unga i kommunen hade låg kunskap om socialtjänsten samt att de önskade få information om socialtjänsten i skolan (Hagström 2015). Ett samarbete med en pilotskola inleddes i syfte att finna gemensamma lösningar för hur elevers kunskap om och attityder till socialtjänsten kan förbättras. I projektet anställdes ungdomar som själva hade erfarenhet av kontakt med socialtjänsten. En lärarhandledning (ett strukturerat undervisningsmaterial) för undervisning om socialtjänsten togs fram och testades under ett läsår i pilotskolan. I handledningen finns målgruppsanpassad information om socialtjänsten samt förslag till lektionsupplägg, länkar till filmer med mera. Handledningen är också nära knuten till en målgruppsanpassad webb som har utvecklats i kommunen. Detta pilotprojekt har utvärderats i en tidigare rapport (Spånberger Weitz 2018). Under läsåret 2018/2019 infördes undervisning om socialtjänsten med stöd av den lärarhandledning som har tagits fram i ytterligare sex skolor i kommunen.

Den här studien bygger således på data om införande av undervisning om socialtjänsten i sju kommunala grundskolor. Den aktuella kommunen ligger i ett storstadsområde och i kommunen finns totalt 16 kommunala grundskolor samt 16 fristående grundskolor. Sett till Care Need Index (CNI), ett socioekonomiskt index framställt av Statistiska centralbyrån (SCB) som används för att mäta risk för ohälsa inom en population (Vårdgivarguiden 2021a), finns en relativt stor socioekonomisk variation bland kommunens invånare. Relativt CNI för vårdcentraler i de områden där skolorna ligger sträcker sig mellan 0,60 och 1,34 (Vårdgivarguiden 2021b). I studien ingår därmed skolor både från socioekonomiskt mer utsatta områden och från socioekonomiskt mer välbärgade områden.

Urval

Sju grundskolor ingår i studien. Under läsåret 2018/2019 genomfördes undervisning om socialtjänsten i 22 klasser (åk 1–9) med sammanlagt 569 elever. I tabellen nedan redogörs för hur dessa elever fördelar sig mellan respektive skola och årskurs.

Tabell 1. Antal elever som deltog i studien, fördelat på skola och skolår

	Skola A	Skola B	Skola C	Skola D	Skola E	Skola F	Skola G	Totalt
Skolår 1	25							25
Skolår 2	27							27
Skolår 4	24		16	64	59			163
Skolår 5	25	29	21	32				107
Skolår 7				64	78	48		190
Skolår 8						24	2	26
Skolår 9						26	5	31
Totalt	101	29	37	160	137	98	7	569

Undervisningen genomfördes med stöd av den framtagna lärarhandledningen som bland annat innehåller målgruppsanpassad information om socialtjänsten, förslag till lektionsupplägg samt länkar till filmer. Skolorna var fria att tillämpa de delar som bedömdes lämpliga utifrån verksamhetens förutsättningar (till exempel elevernas ålder). Omfattningen varierade från 1–2 lektionstillfällen (vanligast i åk 7–9) till 3–4 lektionstillfällen (vanligast i åk 1–5).

Enkäter

Före undervisningens genomförande besvarade samtliga elever en digital enkät bestående av skalfrågor som avsåg att mäta (1) elevernas kunskap om socialtjänsten och (2) elevernas attityder till socialtjänsten. Efter undervisningens genomförande besvarades ytterligare en digital enkät bestående av samma frågor som i den första enkäten samt ytterligare ett antal frågor om den undervisning som hade genomförts. I den uppföljande enkäten fick eleverna även besvara en öppen enkätfråga där de med egna ord fick beskriva vad de tyckte att de hade lärt sig från undervisningen. För att nå en så bra målgruppsanpassning som möjligt togs enkätfrågorna fram i samarbete med lärare för olika årskurser i deltagande skolor.

Enkäterna utformades i proofx och distribuerades till undervisande lärare via en digital länk. Enkäterna för åk 4–9 besvarades i klassrummet under ledning av ordinarie lärare, förutom vid en skola där enkätifyllandet ägde rum i aulan under ledning av projektledaren från det lokala utvecklingsprojektet. De yngsta eleverna (åk 1–2) behövde muntligt stöd vid enkätifyllandet och varje elev satt därför individuellt tillsammans med en vuxen som läste upp frågor och svarsalternativ varefter eleven markerade sitt svar. De vuxna som bistod med denna hjälp var huvudsakligen anställda på skolan, men på lärarnas förfrågan bistod i viss utsträckning även projektledare och forskare i arbetet.

Det bör noteras att enkätdata inte finns tillgängliga på individnivå, vilket innebär att resultatet endast går att jämföra per årskurs och skola. Vi kan därmed inte veta i vilken utsträckning det var samma individer som besvarade enkäten före respektive efter genomförd undervisning. För vissa skolor och åldersgrupper inkluderade urvalet också få elever. För att kompensera för dessa brister inkluderas i de kvantitativa analyserna endast data från de årskurser som innefattar ett urval av minst 100 elever (årskurs 4, 5 och 7). Svarefrekvensen för dessa årskurser var dessutom hög (totalt 13 procent externt bortfall i förenkäten och 15 procent externt bortfall i efterenkäten) och bortfallet var jämnt fördelat mellan skolor och årskurser. För både före- och efterenkäten gäller därmed att en övervägande majoritet av eleverna i dessa årskurser besvarade enkäterna, vilket indikerar att matchningen på individnivå också kan antas vara förhållandevis stark. Baserat på kommunikation med några av de lärare som ansvarade för enkätifyllnaden är det sannolikt att det externa bortfallet till stor del kan förklaras av att vissa elever var frånvarande vid de lektioner då enkäterna fylldes i. Sammantaget innebär det att resultaten bör tolkas med viss försiktighet, men att de resultat som visar mycket tydliga skillnader mellan före- och efterenkäten för elevgruppen som helhet ändå kan antas ha viss bärighet även på individnivå.

Fokusgruppsintervjuer

Datainsamling har också skett via fokusgruppsintervjuer med elever. Alla skolor fick, i samband med att de tackat ja till att delta i projektet, en förfrågan om att även arrangera fokusgruppsintervjuer med elever efter genomförd undervisning. Fyra skolor accepterade förfrågan och totalt sex fokusgruppsintervjuer har genomförts, två i respektive åldersgrupp; 1–3, 4–5 samt 7–9. En fokusgrupp med elever som fick undervisning på VT i åk 2 genomfördes i början av HT i åk 3 och två fokusgrupper med elever som fick undervisning på VT i åk 4 genomfördes i början av HT i åk 5. Övriga fokusgruppsintervjuer genomfördes under samma termin som undervisningen hade genomförts. Ansvarig lärare frågade sina elever vilka som var intresserade av att delta i en fokusgrupp och elevernas vårdnadshavare fick därefter lämna informerat samtycke till elevens deltagande. Varje fokusgrupp bestod av tre till sex elever. I de fall där fler elever anmälde intresse, valdes deltagare ut genom lottning. Sammanlagt deltog 27 elever i sex fokusgruppsintervjuer. Intervjuerna varierade i längd och varade alltifrån 11 till 40 minuter (se tabell 2).

Tabell 2. Antal elever och tid per fokusgruppsintervju.

Skola	Årskurs	Antal elever	Intervjuns längd
Skola C	1	4	11 minuter
Skola C	3*	3	16 minuter
Skola D	5**	4	40 minuter
Skola A	5**	6	16 minuter
Skola A	7	6	20 minuter
Skola B	8–9	4	29 minuter

* Undervisning genomförd i åk 2.

** Undervisning genomförd i åk 4.

Fokusgruppsintervjuerna genomfördes under ledning av ansvarig forskare samt av projektledaren för det lokala utvecklingsprojektet. Under fokusgruppsintervjuerna fick eleverna bland annat svara på frågor om vad de tänker när de hör ordet socialtjänsten samt vad de tycker om den undervisning som de har fått del av. Intervjuerna spelades in och transkriberades i sin helhet.

Bearbetning och analys

Fasta enkätsvar analyserades kvantitativt och bearbetades med hjälp av univariata analyser (frekvenstabeller) i SPSS. Enkätsvaren fanns tillgängliga i två separata dataset, ett med svar från enkäten som fylldes i före genomförd undervisning och ett med svar från enkäten som fylldes i efter genomförd undervisning. Fokus i analysen var skillnader i elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten, före respektive efter genomförd undervisning. Frekvenstabeller avseende frågor som mäter kunskap och attityder togs fram för respektive dataset. Givet de tidigare påpekade bristerna gällande svarsfrekvens i vissa årskurser samt frånvaro av data på individnivå, har endast svar från elever i åk 4, 5 och 7 inkluderats i den kvantitativa analysen (samanlagt 460 elever). Svarsfrekvensen i dessa årskurser var hög samtidigt som elevunderlaget var stort (mer än 100 elever per årskurs). Ytterligare en avvägning i den kvantitativa analysen var att endast redovisa data för den inkluderade elevgruppen som helhet (åk 4, 5 och 7) och att därmed inte presentera några bivariata analyser avseende skillnader för olika bakgrundsvariabler.

Öppna enkätsvar och data från fokusgruppsintervjuerna analyserades kvalitativt genom en empiridriven tematisk analys (se Nowell m.fl., 2017). Detta möjliggjorde en mer fördjupad bild av vilka lärdomar från undervisningen som eleverna själva beskrev som värdefulla. Analysen av öppna enkätsvar inkluderade svar från alla åldersgrupper. Totalt besvarades enkäten av 485 elever, varav 358 elever skrev ett öppet svar på frågan *Vad är det viktigaste som du tycker att du har lärt dig om*

socialtjänsten? Alla svar som inte berörde elevernas kunskap om socialtjänsten sorterades bort (totalt 87 svar). Bortsorterade svar innefattade svar som inte alls handlade om socialtjänsten eller genomförd undervisning (t.ex. "coligt", "vet du vad bry dig inte", "ha", "anonym"), svar som handlade om förvärvade kunskaper men inte tydligt kopplade till socialtjänsten eller som var väldigt övergripande (t.ex. "lite allt möjligt", "alla är snälla", "att det finns så många ställen att vända sig till", "jag tyckte allt var viktigt", "bra", "att det kan bli bra igen"), eller svar som handlade om att barnet inte hade deltagit i undervisningen (t.ex. "jag var inte där"). Slutligen kvarstod 271 svar, som kodades med utgångspunkt i vilka olika lärdomar eller kunskaper som eleverna beskrev att de hade tillägnat sig genom undervisningen. Koderna kategoriserades sedan i övergripande och underliggande teman och illustrerande citat valdes ut.

Transkriptioner från fokusgruppsintervjuerna lästes först igenom i sin helhet. All data som innefattade elevernas reflektioner över undervisningen samt över egna lärdomar och kunskap om socialtjänsten sorterades ut för vidare analys. Data från fokusgruppsintervjuerna kodades och kategoriserades enligt samma princip som de öppna enkätsvaren. Utöver koder som handlade om vad eleverna hade lärt sig, resulterade analysen av fokusgruppsintervjuerna även i koder som handlade om hur eleverna värderade undervisningen och sin därigenom tillägnade kunskap.

I ett första steg analyserades öppna enkätsvar och fokusgruppsintervjuer var för sig enligt ovan, för att det specifika i respektive material skulle framträda i sin egen rätt och inga viktiga aspekter skulle missas. Därefter genomfördes en korsanalys där framträdande teman från de båda materialen jämfördes och analyserades tillsammans. Två övergripande teman framträdde både i enkätsvaren och i fokusgruppsintervjuer: ett som rörde vilken specifik kunskap om socialtjänsten som eleverna hade tillägnat sig och ett som rörde hur elevernas föreställningar om socialtjänsten hade förändrats genom undervisningen. I fokusgruppsintervjuerna framträdde ytterligare ett tema som rörde den betydelse som eleverna tillskrev undervisningen och sin tillägnade kunskap.

Del 1: Förändringar i elevernas kunskap och attityder

I tabellen nedan redovisas elevernas svar på ett antal påståenden som mäter kunskap om socialtjänsten (fråga 1–7) samt attityder till socialtjänsten (fråga 8–11). Tabellen visar hur eleverna svarade, före respektive efter undervisningens genomförande.

Tabell 3. Elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten före respektive efter genomförd undervisning. Andel (%) som svarat instämmande, icke instämmande eller vet ej. Frekvenstabeller.

	Före (n = 399)			Efter (n = 392)		
	Stäm- mer bra/Ja	Stäm- mer inte/ Nej	Vet ej	Stäm- mer bra/Ja	Stäm- mer inte/ Nej	Vet ej
Jag har hört talas om socialtjänsten*	69	31	–	97	3	–
Hos socialtjänsten kan ett barn få hjälp om:						
– barnet har det jobbigt hemma	67	3	30	92	3	5
– barnet har det jobbigt i skolan	48	8	44	71	6	23
– barnet ofta hamnar i bråk	47	10	43	70	8	22
– barnets föräldrar dricker för mycket	61	6	33	91	4	5
– någon i barnets familj blir slagen	57	7	35	85	3	12
– barnets familj har dåligt med pengar	27	13	60	81	7	12
Jag tror att socialtjänsten:						
– lyssnar på vad barn berättar	63	7	31	83	7	10
– är bra på att hjälpa	58	7	35	75	8	17
Det är viktigt att få information om socialtjänsten i skolan	63	4	33	79	7	14
Det är bra om en lärare hör av sig till socialtjänsten vid oro	35	17	48	64	13	23

* För den här frågan fanns endast svarsalternativen *Ja* och *Nej*

För samtliga påståenden gäller att andelen instämmande svar var högre efter genomförd undervisning. Det gäller för alla åldersgrupper och för samtliga skolor som deltog i studien. Efter undervisningen hade en övervägande majoritet hört talas om socialtjänsten. Eleverna uppvisade en varierad kunskap om socialtjänstens olika arbetsområden och en majoritet svarade instämmande i de påståenden som markerar en positiv attityd till socialtjänsten. Andelen instämmande svar var något lägre för den sista frågan (i helhet formulerad: *Om en lärare blir orolig för hur jag har det hemma skulle jag tycka det var bra om hen tog kontakt med socialtjänsten*). Detta påstående

var också det enda som berörde barn och ungas inställning till att, vid behov, själva komma i kontakt med socialtjänsten, medan övriga påstående beskrev en mer generell attityd till socialtjänstens arbete.

Det bör påpekas att en stor del av svaren i föreenkäten hörde till svarsalternativet *vet ej*, och att endast få elever svarade icke-instämmande. Det är i sig inte särskilt anmärkningsvärt; en stor del av eleverna uppgav samtidigt att de inte hade hört talas om socialtjänsten vid detta tillfälle. Ändå har det betydelse för hur förändringen mellan före- och efterenkäten bör tolkas. En närmare analys av samtliga svarsalternativ visar nämligen att ökningen av instämmande svar i hög grad kan förklaras av en motsvarande minskning av andelen osäkra/neutrala svar (*vet ej*), medan andelen icke-instämmande svar (*stämmer inte*) förblev ungefär densamma. När det gäller attitydfrågorna tyder detta mönster på att andelen elever med en uttalat negativ attityd till socialtjänsten var förhållandevis oförändrad efter genomförd undervisning.

Förändringar i elevernas perspektiv gällande eget hjälpsökande

I nedanstående tabell presenteras elevernas svar på frågan om vem de själva skulle vända sig till om de behöver hjälp, före respektive efter genomförd undervisning. Frågan var en flervalfråga där varje elev fick kryssa för alla de svarsalternativ som stämde överens med deras uppfattning om vart de skulle vända sig vid behov av hjälp.

Tabell 4. Elevernas svar på vart de skulle vända sig till om de behöver hjälp. Andel (%) elever som har kryssat för respektive svarsalternativ. Frekvenstabeller.

	Före (n = 399)	Efter (n = 392)
<i>Privat nätverk:</i>		
En förälder	79	76
En kompis	52	54
Ett syskon	29	26
<i>Vuxen i skolan:</i>		
En lärare	28	29
Skolkurator	15	19
Skolsyster	8	10
<i>Offentlig verksamhet:</i>		
Socialtjänst	9	24
BUP	5	8
<i>Ideell organisation:</i>		
BRIS	14	23

Både före och efter genomförd undervisning svarade en majoritet av eleverna att de skulle vända sig till någon i sitt privata nätverk. Många svarade också att de skulle vända sig till en vuxen i skolan. Andelen elever som på detta sätt uppgav att de skulle vända sig till någon som finns nära i vardagen var ungefär densamma före och efter genomförd undervisning. Däremot uppgav något fler elever efter undervisningens genomförande att de också skulle kunna vända sig till en professionell stödinstitans. Den tydligaste förändringen gäller socialtjänsten, där en fjärdedel av eleverna efter undervisningen uppgav att socialtjänsten var ett alternativ för dem att vända sig till.

Frågan som redovisas i tabell 4 var en flervalfråga och eleverna kunde därmed fylla i ett valfritt antal svarsalternativ. Resultaten tyder på att eleverna efter genomförd undervisning såg fler möjligheter till hjälpsökande än tidigare, snarare än att tidigare hjälpsökandestrategier hade ersatts av nya. Den repertoar av möjliga vägar för eget hjälpsökande som eleverna föreställde sig tycktes därmed ha vidgats och innefattade i högre grad professionella hjälpinstanser, även om det vanligaste svarsalternativet fortfarande var att i första hand vända sig till någon i sin vardagliga närhet.

Del 2: Elevernas perspektiv på sitt lärande om socialtjänsten

I tabellen nedan presenteras en tematisk sammanställning av elevernas öppna svar på frågan *Vad är det viktigaste som du tycker att du har lärt dig om socialtjänsten?* Därefter följer en närmare presentation av svaren tillsammans med en presentation av analysen från elevernas diskussioner i fokusgruppsintervjuer. Direkta citat från de öppna enkätsvaren och fokusgruppsintervjuerna återges i kursiv stil (i tabellen och i efterföljande text).

Tabell 5. Elevernas bedömning av det viktigaste som de har lärt sig från undervisningen. Tematisk sammanställning av öppna svar (n = 271 enskilda svar).

Övergripande tema	Exempel på öppna svar (citat) från enkäten
Att socialtjänsten hjälper (n = 105)	<i>Att socialtjänsten kan hjälpa</i> (elev åk 1–2) <i>Att de hjälper barn och vuxna</i> (elev åk 4–5) <i>Att man kan få hjälp när man vill</i> (elev åk 7–9)
Att socialtjänsten finns och hur de kan kontaktas (n = 57)	<i>Att få veta att socialtjänsten finns</i> (elev åk 1–2) <i>Jag tycker att det viktigaste är att man vet hur man kontaktar soc och vad de kan hjälpa till med</i> (elev åk 4–5) <i>Det viktigaste jag lärde mig var att socialtjänsten finns. Jag visste inte det innan</i> (elev åk 7–9)
Olika former av stöd och hjälp som socialtjänsten erbjuder (n = 57)	<i>Om man har svårt hemma eller i skolan då ska man gå till socialtjänsten</i> (elev åk 1–2) <i>Att de hjälper bara inte ungdomar som mår dåligt och [är] missbehandlade. T.ex. visste jag inte att de hjälper till med pengar och folk som dricker mycket</i> (elev åk 4–5) <i>Att man kan komma dit även om man bara vill prata om något man mår dåligt över</i> (elev åk 7–9)
Att det är tryggt att prata med socialtjänsten (n = 23)	<i>Att man kan prata med folk där anonymt om man vill. Och på hemsidan så finns det en lämna sidan snabbt knapp det är också bra</i> (elev åk 4–5) <i>Att dom lyssnar på ungdomar och hjälper dom</i> (elev åk 7–9)
Jag har en annan bild av socialtjänsten nu (n = 13)	<i>Att soc kan hjälpa till med det mesta och att ryktet med att soc förstör familjer inte är sann</i> (elev åk 4–5) <i>Att man fick en annan bild om det och verkligen förstod vad de hjälper till med</i> (elev åk 7–9)
Jag har inte lärt mig något (n = 16)	<i>Jag har inte lärt mig något nytt</i> (elev åk 4–5) <i>Inget särskilt</i> (elev åk 7–9)

I tabellen synliggörs hur elevernas reflektioner och lärdomar från undervisningen kan sägas röra sig kring två dimensioner: dels rör det specifik kunskap om att socialtjänsten finns, vad socialtjänsten gör och hur det är att ha kontakt med socialtjänsten (vilket inkluderar tema 1–4 i tabellen ovan), dels rör det hur föreställningar om och attityder till socialtjänsten har förändrats – eller inte förändrats – genom undervisningen. Dessa båda dimensioner av lärande framträdde även i fokusgruppsintervjuerna. En mer fördjupad analys av de båda övergripande temana presenteras under de två första rubrikerna nedan. Under den tredje rubriken presenteras det övergripande tema som enbart fram-

trädde i fokusgruppsintervjuerna och som belyser elevernas mer värderande reflektioner kring undervisningen och den kunskap som de tillägnat sig genom den.

Hur barn och familjer kan få hjälp från socialtjänsten

De vanligast förekommande svaren på den öppna enkätfrågan handlade om att socialtjänsten hjälper, men utan någon närmare specifikation av vad hjälpen innefattar eller hur den kan se ut. I vissa av svaren inom denna kategori specificerades dock vilka som kan få hjälp – här nämndes särskilt *barn* eller *familjer* eller *barn och vuxna*. I några svar beskrevs också att socialtjänsten hjälper till med *allt* eller med *många olika saker* eller att man kan få hjälp från socialtjänsten *när som helst*. Den här typen av svar var vanliga i alla åldersgrupper. I fokusgruppsintervjuerna var dessa typer av positiva men ospecifika uttalanden om socialtjänsten inte lika vanliga och förekom främst i de yngre åldrarna, som i följande citat från en fokusgrupp med elever i åk 3:

Elev 1: Att de kan hjälpa, folk som har det stressigt, eller familjer.

Elev 2: De kan hjälpa om familjerna bråkar, eller om de typ blir jättestressade.

Elever i samtliga åldersgrupper (både i öppna enkätsvar och i fokusgrupperna) belyste också vikten av att få veta att socialtjänsten finns. Här återfinns också de svar som framhöll betydelsen av att få veta *vad* socialtjänsten gör och *hur* socialtjänsten kan kontaktas – särskilt framhölls vetskapen om att barn och unga själva kan kontakta socialtjänsten när de behöver stöd och hjälp. Följande citat från en fokusgrupp med elever från åk 5 ringar in betydelsen av att få veta både att socialtjänsten finns och att man själv kan kontakta socialtjänsten vid behov av stöd och hjälp:

Elev 1: Men nu vet jag att det heter [socialtjänsten]. Alltså jag visste inte att man kunde ringa dit om man har det jobbigt eller att man kunde ringa dit om föräldrar har det jobbigt eller att familjerna har det jobbigt. Men nu vet jag det och lite mer om socialtjänsten.

Både i de öppna enkätsvaren och i fokusgrupperna förekom också svar som mer detaljerat beskrev kunskap om *i vilken typ av situationer* socialtjänsten kan hjälpa och *vilken typ av stöd och hjälp* som socialtjänsten erbjuder. Den vanligaste formen av stöd som beskrevs handlade om möjligheten att få hjälp om ett barn har det *jobbigt hemma* eller *med sin familj*, vilket också synliggörs i citatet ovan. Övriga situationer då socialtjänsten beskrevs kunna hjälpa till var när någon *mår dåligt* eller *behöver någon att prata med*, när *föräldrar dricker för mycket*, vid *missbruk*, när ett barn har det *jobbigt i skolan* eller när man behöver *hjälp med sin ekonomi*. Den här typen av mer specifika svar på vad socialtjänsten gör förekom i samtliga åldersgrupper, men var vanligare bland de

äldre eleverna (åk 4–9). I fokusgrupperna förtydligas detta på så sätt att de äldre eleverna gav uttryck för en mer detaljerad bild av vilka olika typer av hjälp och stöd som socialtjänsten kan erbjuda. I följande citat från en fokusgrupp i åk 7 hjälps eleverna åt att räkna upp vad de har lärt sig om socialtjänsten:

Elev 1: Ja att det är nån man kan vända sig till om man mår dåligt eller har det dåligt och så.

Elev 2: Syftet med er, att ni ska hjälpa till familjer. Och olika fall där ni kan hjälpa till: missbruk, om nån slår en, om man inte mår bra, ekonomiska fall, att de inte kan försörja sina barn.

Elev 3: Ja, alltså be om hjälp. Det måste inte alltid vara jättestora problem utan det kan ändå vara saker som får en att känna sig otrygg, så man kan vända sig dit då.

I de äldre åldersgrupperna (åk 4–9) fanns också svar som handlar om att socialtjänsten finns till för och är en trygg instans att vända sig till för barn och unga. I de öppna enkätsvaren handlade det dels om svar som framhåller att socialtjänsten *lyssnar på barn*, dels om svar som framhåller möjligheten att vara *anonym* i samtal med socialtjänsten samt att socialtjänsten har *tystnadsplikt*. I fokusgrupperna framträdde också tematiken kring socialtjänsten som en plats där barn och unga som behöver det kan få prata med någon som lyssnar och hjälper. Däremot berördes inte frågan om tystnadsplikt och möjligheten att vara anonym i kontakten med socialtjänsten. I fokusgrupp-sintervjuerna med åk 7–9 betonades dock vikten av att socialtjänsten också kan ge stöd direkt till unga, som i följande exempel från en fokusgrupp i åk 8–9.

Elev 1: När jag hör socialtjänsten då får jag känslan av typ såhär ett tryggt ställe för ungdomar. Om en ungdom som inte mår bra, varit ledsen hela sitt liv, allt det där. Socialtjänsten är som en slags relief basically. Alltså det här är ett ställe jag kan gå till, prata med människor som jag kan prata med, dom kan kontakta mina föräldrar, dom kan kontakta en kurator jag kan prata med, ja dom kan göra situationen mycket mycket bättre.

Genomgående både i de öppna enkätsvaren och i fokusgrupperna lyfte eleverna alltså betydelsen av att genom undervisningen ha fått kunskap om att socialtjänsten finns, vad socialtjänsten gör och hur socialtjänsten kan kontaktas. Den typ av stöd och hjälp som framför allt lyftes upp handlade om att socialtjänsten kan hjälpa barn och familjer som har det jobbigt hemma. De äldre eleverna hade över lag en mer detaljerad kunskap om socialtjänstens olika stödinsatser, och de lyfte även upp att socialtjänsten kan ge stöd direkt till ungdomar, exempelvis om man som ungdom mår dåligt och behöver någon att prata med eller om en ungdom har missbruksproblem.

Hur kunskap och föreställningar om socialtjänsten har förändrats

Detta tema innefattar elevernas beskrivningar av hur egna föreställningar eller egen kunskap om socialtjänsten har förändrats efter genomförd undervisning, men också svar som handlar om att man inte har lärt sig något nytt. Särskilt vanligt i denna kategori (både för öppna svar och i fokusgrupperna) var svar som framhöll en nyvunnen kunskap om att socialtjänsten *inte förstör för familjer* och mer specifikt att socialtjänsten *inte tar barn*. I fokusgruppsintervjuerna beskrev flera elever hur deras bild av socialtjänsten hade förändrats och blivit mer positiv, som i följande citat från en fokusgrupp med elever i åk 7:

Elev 1: Jag har inte heller någon erfarenhet liksom på det sättet, men jag har liksom hört på olika ställen att det inte är speciellt bra. Min första tanke är liksom att jag hade aldrig tagit kontakt med socialtjänsten och jag tror att det är såna som hjälper till att byta familjer för det är oftast det man hör, så det är liksom det jag tänker på först. Sen tänker man liksom på allt man har lärt sig typ, det blir en annan uppfattning.

I fokusgruppsintervjuerna förekom även resonemang om hur elevernas förändrade syn på socialtjänsten också innebar en förändrad syn på möjliga hjälpsökandestrategier. Som en del i fokusgrupperna fick eleverna diskutera en fiktiv fallbeskrivning om två barn som befann sig i en utsatt hemsituation. Flera av resonemangen kring ett förändrat hjälpsökande relaterar till denna fallbeskrivning, som i nedanstående exempel från en fokusgruppsintervju med elever i åk 8–9 där eleverna tillsammans diskuterar hur de tror att de hade resonerat om situationen i fallbeskrivningen innan de hade fått undervisning om socialtjänsten:

Elev 3: Jag skulle tro, låt oss säga att, jag skulle säga "gå till polisen" eller typ "stick through it, genom de här sista åren tills du blir myndig". För annars har jag ingen aning.

Elev 2: Du kanske också hade kunnat söka lite på internet också, jag vet inte. Kanske kunde sökt vad dom kunde få hjälp med, då kanske dom skulle hittat mer information om socialtjänsten. Men annars så tror jag, om jag hade varit i den situationen och inte visste så mycket om socialtjänsten, då skulle jag vända mig mer mot mina släktingar.

Eleverna beskriver här att de tidigare förmodligen hade vänt sig till släktingar, till polisen, sökt information på internet, eller att de bara hade försökt stå ut i sin situation. Andra elever nämnde också BRIS eller andra närstående vuxna som exempel på möjliga vägar till hjälp som de själva kände till innan undervisningen. Gemensamt i alla dessa resonemang var att eleverna beskriver en förändring där alternativet att vända sig till socialtjänsten tidigare inte ingick i deras föreställda repertoar av möjliga hjälpsökandestrategier, men där de efter undervisningen såg socialtjänsten som ytterligare ett möjligt alternativ till stöd och hjälp.

Värdet av att få lära sig om socialtjänsten i skolan

Eleverna hade över lag en positiv inställning till den undervisning som de hade fått. I enkäten svarade 75 procent av samtliga elever instämmande på frågan om de tyckte att undervisningen om socialtjänsten var bra och både de öppna enkätsvaren och elevernas resonemang i fokusgrupperna förmedlade en övervägande positiv bild av undervisningen. I fokusgrupperna förekom på ett mer uttalat sätt också resonemang som handlade om varför eleverna tyckte att undervisningen var bra, som i följande exempel från en fokusgrupp med elever i åk 5:

Elev 1: Jag tycker att det är bra att vi har såna här lektioner för då får man veta lite mer om socialtjänsten och sånt. Det har varit intressanta och typ bra lektioner.

Elev 2: Det är bra att veta om det här för om det händer med ens egen familj så kan det vara bra att kunna ringa dit.

Elev 3: Och då kan man föra det vidare, för att om vi, det kommer ju liksom, om jag vet det då kommer min familj kunna veta det för jag kommer säga det till dom. Då kommer det föras vidare typ, och ja, typ...

Samtalsledare: Mm, så att fler människor känner till socialtjänsten?

Elev 4: Jag tyckte det var bra för att vi vet ju inte om det är nån som har en förälder som känner så eller om man känner så själv eller om en i ens klass blir slagen av ens förälder. Det vet man ju liksom inte. Då tycker jag det är väldigt bra initiativ att liksom lära barn att liksom, hur man kan göra för att kunna få hjälp och göra så att det liksom blir bra och man inte är deprimerad och inte mår bra.

I flera fokusgrupper lyfte eleverna, liksom i exemplet ovan, att undervisningen var bra därför att barn och unga kan hamna i utsatta situationer där de behöver kunskap om vilken hjälp som finns att få. I några fall relaterade eleverna detta till föreställda situationer där de själva eller någon i deras familj skulle behöva hjälp. I andra fall relaterades betydelsen av denna kunskap snarare till att det kan finnas andra barn och unga som behöver den här kunskapen därför att de kanske redan befinner sig i en utsatt hemsituation. I exemplet ovan lyfte en elev också en möjlig vidare konsekvens av att elever får undervisning om socialtjänsten i skolan, nämligen att denna kunskap kan spridas vidare till andra i elevernas närhet och därmed bidra till en ökad kunskap om socialtjänsten även i övriga samhället.

Diskussion och slutsatser

Den här studien belyser vad införandet av undervisning om socialtjänsten i skolan har inneburit för elevers kunskap om och attityder till socialtjänstens verksamhet. Resultatet visar att eleverna, efter genomförd undervisning, uppvisade en större och

mer nyanserad kunskap om samt en mer positiv attityd till socialtjänsten. Eleverna var över lag positiva till att få lära sig om socialtjänsten i skolan; särskilt lyfte de värdet av att känna till att socialtjänsten finns, att få kunskap om vad socialtjänsten gör samt att få veta att barn och unga själva kan kontakta socialtjänsten vid behov av stöd och hjälp. Efter genomförd undervisning beskrev fler elever också att de såg socialtjänsten som ett av flera möjliga alternativ för eget hjälpsökande.

Även om fler elever uttryckte en mer positiv attityd till socialtjänsten efter genomförd undervisning, var andelen elever med en uttalat negativ attityd ungefär densamma som före undervisningens genomförande. Detta stödjer bilden från tidigare forskning om att etablerade negativa attityder är svåra att förändra (Bohner & Wanke 2002; Fine m.fl. 2019; Sindall m.fl. 2017). Samtidigt tyder resultatet på att skolbaserade undervisningsinsatser ändå kan bidra till en mer positiv attityd i elevgruppen som helhet, vilket ligger i linje med forskning om liknande projekt som har syftat till att stärka ungas attityder till polisen (Fine m.fl. 2019; Freiburger 2019). Flera elever beskrev också själva att de genom undervisningen hade fått en mer positiv bild av socialtjänsten samt att kunskapen om socialtjänsten var viktig för dem. Eleverna framhöll särskilt betydelsen av att barn och unga (de själva eller andra) som hamnar i utsatta situationer har tillgång till kunskap om vart de kan vända sig för stöd och hjälp. Detta ligger i linje med tidigare forskning som pekar på vikten av att information om stöd och hjälp finns tillgänglig i de miljöer där barn och unga befinner sig i vardagen, där särskilt skolan lyfts fram som en viktig arena för sådan kunskapsspridning (McElearney m.fl. 2011; Yablon 2020).

Ett centralt mål för utvecklingsarbetet var att skapa en mer tillgänglig socialtjänst för barn och unga. Den här studien ger inte svar på om förändringarna i elevernas kunskap och attityder också leder till att fler barn och unga får tillgång till stöd och hjälp i ett tidigt skede. Tidigare forskning tyder dock på att tidiga insatser kan gynnas av att fler barn och unga har kunskap om det stöd och den hjälp som samhället erbjuder (McElearney m.fl. 2011). Det bör därför ses som ett positivt resultat att undervisningen kunde bidra till att stärka elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten. I fokusgrupperna förde eleverna själva ett resonemang om hur deras ökade kunskap om och förändrade bild av socialtjänsten bidrog till att de nu såg socialtjänsten som ytterligare ett möjligt alternativ för hjälpsökande. Flera elever betonade också vikten av att få veta att barn och unga själva kan söka kontakt med socialtjänsten vid behov av stöd och hjälp. Samtidigt tyder enkätsvaren (även efter genomförd undervisning) på en viss tveksamhet hos eleverna inför tanken på att en lärare skulle höra av sig till socialtjänsten om hen oroar sig för eleven.

I FN:s barnkonvention framhålls barns rätt till likvärdig information och lika möjligheter till stöd och skydd som viktiga demokratiska principer (Unicef 2018). Samtidigt saknas det forskning om barn och ungas kunskap om vad samhället erbjuder för stöd och hjälp vid social utsatthet. Vissa studier pekar dock på att de barn och unga som själva

har kontakt med socialtjänsten ofta saknar information om vilken hjälp som finns att få och vilka rättigheter de har gentemot vuxenvärlden i den situation där de befinner sig (Bijleveld m.fl. 2015; Skoog 2013). Universella insatser som stärker alla barn och ungas tillgång till information om socialtjänstens stödinsatser torde därför kunna ha betydelse för socialt utsatta barn och ungas inflytande över vilket stöd de får del av, både i ett tidigt skede under deras hjälpsökandeprocess och under en pågående socialtjänstkontakt.

Forskning om ungas hjälpsökande vid social utsatthet är knapphändig. Den forskning som finns tyder på att barn och unga ofta undviker att berätta för andra om den utsatthet de befinner sig i (Vincent & Daniel 2004; Yablon 2020), men att tillgång till information om rättigheter och stöd kan bidra till att barn och unga bättre förstår och kan sätta ord på sin utsatthet (Cossar m.fl. 2019; Jones m.fl. 2017). En mer omfattande forskning om ungas hjälpsökande vid psykisk ohälsa tyder också på att en bred kunskap hos målgruppen som helhet kan öka graden av hjälpsökande hos unga med stödbehov (Gulliver m.fl. 2010; Sheffield, Fiorenza & Sofronoff 2004). En viktig fråga för framtida studier är att titta närmare på om samma mönster gäller även för barn och unga i social utsatthet. Framtida studier bör också undersöka vad ett potentiellt ökat hjälpsökande hos denna målgrupp kan innebära för socialtjänstens verksamhet samt för barn och ungas faktiska möjligheter till stöd och hjälp.

Studiens begränsningar

Data har samlats in i anslutning till ett kommunalt utvecklingsprojekt och belyser de initiala resultaten av undervisningens implementering i ett mindre antal grundskolor. Vi kan därmed inte säga någonting om eventuella förändringar i barns kunskap och attityder över tid eller för en bredare målgrupp. Det saknas även data på individnivå vilket begränsar möjligheten till jämförelser mellan enkätdata som samlats in före respektive efter genomförd undervisning och dessa jämförelser bör därmed tolkas med viss försiktighet. Det övergripande mönstret från den kvantitativa analysen (att elevernas kunskap om och attityder till socialtjänsten har stärkts) stöds dock även av studiens kvalitativa data där flera elever själva beskrev att undervisningen för dem medförde ökad kunskap om och en mer positiv syn på socialtjänsten. Den kvalitativa analysen bygger på öppna enkätsvar från 271 elever samt fokusgruppsintervjuer med sammanlagt 27 elever och resultaten är därmed inte representativa för hela elevgruppen. Samtidigt visar enkätdata att en övervägande del (75%) av de elever som besvarade efterenkäten var positiva till den undervisning som de hade tagit del av, vilket tyder på att den positiva bild av undervisningen som framkom i den kvalitativa analysen har viss bäring även för en större del av elevgruppen. Sammantaget vägs studiens begränsningar därmed i viss mån upp av en hög samstämmighet mellan resultaten från den kvantitativa och den kvalitativa analysen.

Slutsatser

Studien visar hur barn och ungas kunskap om och attityder till socialtjänsten kan stärkas med stöd av en riktad undervisningsinsats, i samarbete mellan skola och socialtjänst samt med grund i ungas egna problemformuleringar. Eleverna som ingick i studien beskrev undervisningen om socialtjänsten som viktig och de gav uttryck för att kunskapen om socialtjänsten var betydelsefull för dem. Studien bidrar med viktig kunskap om hur barn och ungas föreställningar om socialtjänsten ser ut, om hur barn och unga ser på möjliga vägar till hjälpsökande vid social utsatthet samt om hur en riktad undervisningsinsats kan bidra till att förändra denna bild.

Tack

Studien har finansierats med medel från FoU Nordväst, Sollentuna kommun samt Forte – forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd. Författarna vill även tacka deltagande elever och lärare som har bistått med hjälp vid datainsamlingen.

Referenser

- Allnock, D. & Miller, P. (2013) *No one noticed, no one heard. A study of disclosures of childhood abuse*. London: NSPCC.
- Backlund, Å., Högdin, S. & Spånberger Weitz, Y. (2017) *Skolsocialt arbete. Skolan som plats för och del i det sociala arbetet*. Malmö: Gleerups.
- Bijleveld, G., Dedding, C. & Bunders-Aelen, J. (2015) Children's and young people's participation within child welfare and child protection services. A state-of-the-art review. *Child & Family Social Work*, 20(2): 129–138. doi: 10.1111/cfs.12082
- Bohner, G. & Wanke, M. (2002) *Attitudes and attitude change*. Hove: Psychology Press.
- Briggs, F. (2006) Safety issues in the lives of children with learning disabilities. *Social Policy Journal of New Zealand*, 29: 43–59.
- Broadhurst, K. (2003) Engaging parents and carers with family support services. What can be learned from research on help-seeking? *Child & Family Social Work*, 8(4): 341–350. doi: 10.1046/j.1365-2206.2003.00289.x
- Cossar, J., Belderson, P. & Brandon, M. (2019) Recognition, telling and getting help with abuse and neglect. Young people's perspectives. *Children and Youth Services Review*, 106(11): 104469. doi: 10.1016/j.childyouth.2019.104469
- Fine, A.D., Padilla, K.E. & Tapp, J. (2019) Can youths' perceptions of the police be improved? Results of a school-based field evaluation in three jurisdictions. *Psychology, Public Policy, and Law*, 25(4): 303–314. doi: 10.1037/law0000207
- Freiburger, T.L. (2019) Improving youths' attitudes about the police. Results from an experimental design. *Criminal Justice Review*, 44(4): 413–430.
- Gulliver, A., Griffiths, K.M. & Christensen, H. (2010) Perceived barriers and facilitators to mental health help-seeking in young people. A systematic review. *BMC Psychiatry*, 10:113. doi: 10.1186/1471-244X-10-113
- Hagström, M. (2015) *Delrapport. UNGAS RÖSTER. Interaktiv rådgivning och information för*

- utsatta barn och unga – ett projekt för en ny sorts delaktighet och en modern socialtjänst. Sollentuna kommun. Opublisherad arbetsrapport.
- Jernbro, C. & Janson, S. (2017) *Våld mot barn 2016. En nationell kartläggning*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Jones, C., Stalker, K., Franklin, A., Fry, D., Cameron, A. & Taylor, J. (2017) Enablers of help-seeking for deaf and disabled children following abuse and barriers to protection. A qualitative study. *Child & Family Social Work*, 22(2): 762–771. doi: 10.1111/cfs.12293
- McElearney, A., Scott, J., Stephenson, P., Tracey, A. & Corry, D. (2011) *Keeping safe. The views of principals, teachers and other school staff in relation to teaching "keeping safe" messages in primary schools in Northern Ireland*. London: NSPCC.
- Nowell S.L., Norris J.M., White D.E. & Moules N.J. (2017) Thematic analysis. Striving to meet the trustworthiness criteria. *International Journal of Qualitative Methods*, 16: 1–13. doi: 10.1177/1609406917733847
- Sheffield, J.K., Fiorenza, E. & Sofronoff, K. (2004) Adolescents' willingness to seek psychological help. Promoting and preventing factors. *Journal of Youth and Adolescence*, 33: 495–507. doi: 10.1023/B:JOYO.0000048064.31128.c6
- Sindall, K., McCarthy D.J. & Brunton-Smith, I. (2017) Young people and the formation of attitudes to the police. *European Journal of Criminology*, 14(3): 344–364. doi: 10.1177/1477370816661739
- Skoog, V. (2013) *Barn som flyttas i offentlig regi. En studie av förekomst och upplevelser av instabil samhällsvård för barn*. Umeå: Umeå universitet.
- SOU2020:47 *Hållbarsocialtjänst. Enny socialtjänstlag. Slutbetänkande av Utredningen Framtidens socialtjänst*. [<https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2020/08/sou-202047/>, Hämtat: 2021-04-09].
- Stanley, N., Ellis, J., Farrelly, N., Hollinghurst, S. & Downe, S. (2015) Preventing domestic abuse for children and young people. A review of school-based interventions. *Children and Youth Services Review*, 59: 120–131. doi: 10.1016/j.childyouth.2015.10.018
- Spånberger Weitz, Y. (2018) *Undervisning om socialtjänsten i skolan. Lärarhandledning som stöd för en mer tillgänglig socialtjänst för barn och unga. Utvärdering av pilotprojekt*. Sollentuna: FoU Nordväst. [<https://www.fou-nordvast.se/2018/08/07/undervisning-om-socialtjansten-i-skolan/>. Hämtat: 2022-05-26].
- Unicef (2018) *Barnkonventionen. FN:s konvention om barnets rättigheter*. [<https://unicef.se/rapporter-och-publikationer/barnkonventionen>. Hämtat: 2021-04-09].
- Vincent, S. & Daniel, B. (2004) An analysis of children and young people's calls to ChildLine about abuse and neglect. A study for the Scottish Child Protection Review. *Child Abuse Review*, 13(2): 158–171. doi: 10.1002/car.840
- Vårdgivarguiden, Region Stockholm (2021a) *Care Need Index, CNI*. [<https://vardgivarguiden.se/administration/verksamhetsadministration/rapportera/vardinformatik/klassifikationer/cni/>. Hämtat: 2022-01-10].
- Vårdgivarguiden, Region Stockholm (2021b) *CNI 2022 från och med 2022-03-01*. [<https://vardgivarguiden.se/globalassets/avtal/vardavtal/vardval-stockholm/huslakarverksamhet-med-basal-hemsjukvard/cni-2022--fran-och-med-2021-03-01.xlsx>. Hämtat: 2022-01-10].
- Yablon, B.Y. (2020) Students' willingness to seek help from school staff when coping with parental maltreatment. *Child Abuse & Neglect*, 103: 1–9. doi: 10.1016/j.chiabu.2020.104443
- Överlien, C. (2017) Att möta våldsutsatta barn i skolan. Samtal, anpassning och bekräftelse. I: Å. Backlund, S. Högdin & Y. Spånberger Weitz (red.), *Skolsocialt arbete. Skolan som plats för och del i det sociala arbetet*. Malmö: Gleerups.

Åsa Borgström

Unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning

– erfarenheter av självpresentationer på internet

Young women with intellectual disability: Experiences of self-presentations on the Internet

Recent research emphasizes how important it is for young people with intellectual disability to explore and express different social identities. A gender-neutral approach is still relatively common in social science, and there is a lack of studies on young women with intellectual disability and identity formation in digital arenas. Thus, the overall aim is to study young women with intellectual disability and their experiences of presentation of the self on the Internet, more specifically, how the Internet and social media generate conditions for alternative identity constructions and the way these are manifested.

This study is based on interviews with young women with intellectual disability (n=17) aged 16–21. The interviews with the participants were carried out during 2017 and 2018 in various forms: individual interviews, pair-interviews and focus groups. The analysis was inspired by interpretative phenomenological analyses (IPA) and indicated four themes: being yourself; being cautious and avoiding showing your body; fake identity and beautifying; and when the image does not match.

The results were interpreted in a framework of interactionism and highlighted negotiations at different levels and in various areas. The most salient were negotiations about risk and opportunity, arenas online and offline, and normality and deviance. The results indicated that young women with intellectual disability appear to be in a field of tension between risk and opportunity. The Internet seems to offer them the opportunity to explore different identity expressions, though it can also be compared to a *minefield* in which they need to navigate between the risks. This leads to caution, which is relevant but can be experienced as inhibiting, and places great demands on those around them: parents and professionals. One way to approach this phenomenon is *dialectic participation* and *positive risk taking*.

Åsa Borgström är doktorand i socialt arbete vid Göteborgs universitet.

Kontakt: asa.borgstrom@socwork.gu.se

Inledning

Internet är en självklar del av livet för de flesta barn och unga. Dessutom har coronapandemin gjort att användningen av digitala kommunikationskanaler har ökat. En nyutkommen rapport från Statens medieråd visar att den dagliga mobilanvändningen bland barn och unga i Sverige är näst intill hundra procentig (från och med 11 års ålder). Emellertid finns vissa könsskillnader. Flickor spenderar genomgående mer tid på mobilen än vad pojkar gör. De använder mer sociala medier och lägger fler timmar per dag på dessa (Andersson 2021). Könsskillnaderna avspeglas även avseende risker på nätet. Pojkar upplever i högre utsträckning hot och mobbning, medan flickor å andra sidan oftare blir tillfrågade om att lägga ut nakenbilder (Statens medieråd 2019b). Senare undersökningar visar att det finns ett samband mellan unga som använder sociala medier mer än tre timmar per dag och en större utsatthet för elakheter, mobbning och hot, att någon bett om nakenbilder eller att någon försökt att pressa dem till sexuella handlingar. Det är återkommande att flickor är mer sårbara än pojkar (särskilt avseende sexuella anspelningar). Utsattheten är dessutom högre bland unga med psykiska funktionsnedsättningar och flickor med psykiska funktionsnedsättningar förefaller vara den mest sårbara gruppen (Andersson 2021).

För personer med intellektuell funktionsnedsättning finns det två olika typer av risker relaterade till internet: risken att inte bli inkluderad i det digitala samhället (Johansson 2018) och risken att bli utsatt på nätet. Studier visar att tillgången till internetutrustning är lägre bland unga med intellektuell funktionsnedsättning jämfört med jämnåriga (förutom vad gäller surfplattor). Det inkluderar även aktiviteter på internet (undantaget att spela spel) (Alfredsson Ågren, Kjellberg & Hemmingsson 2019). Vidare finns en distinktion i synen på risk mellan unga med intellektuell funktionsnedsättning och personal (Löfgren-Mårtenson 2008). Här kan omgivningens negativa attityder vara en försvårande omständighet och utgöra hinder för personer med intellektuell funktionsnedsättning att interagera med andra på nätet. Frågor om säkerhet, risk och skydd kan utgöra barriärer för att få tillträde till internet (Chadwick, Wesson, & Fullwood 2013).

I litteraturen talas det ibland om en *dubbel utsatthet* (Torgny & Thanner 2008), vilket syftar på våld och övergrepp mot kvinnor med funktionsnedsättning (Grände 2019; Torgny & Thanner 2008). Så hur ser det ut för unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning på nätet? Unga med intellektuell funktionsnedsättning använder sociala medier i mindre utsträckning än jämnåriga. De presenterar sig mer sällan med bild samt uppger endast undantagsvis sitt riktiga namn och vilken skola de går på. Likväl är de mer än dubbelt så ofta utsatta för elakheter och mobbning. I likhet med unga generellt är sårbarheten större bland flickor. Ytterligare en försvårande omständighet är att unga med intellektuell funktionsnedsättning verkar vara mindre benägna att prata med vuxna om vad som händer på internet (Statens medie-

råd 2019a). Det finns även skillnader i riskfyllt beteende jämfört med unga generellt. Det kan handla om en överdriven användning av mobiltelefoner, med större risk för beroende. Därtill finns en högre grad av intra- och interpersonella konflikter. I det här sammanhanget innebär dessa konflikter negativa konsekvenser för personen själv och andra på grund av svårigheter att minska, pausa eller sluta använda informations- och kommunikationsteknik (IKT). Det innefattar även lögnar för att dölja omfattningen av deltagandet i den här typen av aktiviteter (Jenaro m.fl. 2017). I nuläget saknas emellertid kunskap om unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och deras erfarenheter av internet.

Intellektuell funktionsnedsättning och identitetsskapande

Synen på personer med intellektuell funktionsnedsättning har varierat över tid. Likväl går det att urskilja fem olika synsätt: personer med intellektuell funktionsnedsättning som en "subhuman varelse", "psykiskt sjuk människa", "tycka-synd-ommodellen", "någon som kan utvecklas" och "någon som har rätt att vara som hen är" (Söder 2019 ss. 186–187). Historiskt finns ett stigma kopplat till identiteten som funktionsnedsatt. Många personer med intellektuell funktionsnedsättning upplever stigmat med den sociala identiteten i interaktion med andra och den upplevelsen kan vara känslomässigt smärtsam (Beart, Hardy, & Buchan 2005). Vidare kan erfarenheter, perspektiv och identitetskonstruktioner skilja sig åt mellan olika grupper. Ofta utmanas det icke-traditionella och individualiserade perspektivet av det institutionella perspektivet (Midjo & Ellingsen Aune 2016) och det finns ett spänningsfält mellan individuell frihet och konformitet (Ineland, Molin & Sauer 2015). Midjo och Ellingsen Aune (2016) betonar att om unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning ska utveckla egna resurser som del av vuxenblivandet, måste det finnas möjlighet att utforska och uttrycka möjliga sociala identiteter. Detta resonemang återkommer i andra studier som betonar att multidimensionella identifikationer och självförväntningar kan ge utrymme för flera tillhörigheter och identifikationer (Molin 2014; Molin & Gustavsson 2009).

Inom området unga med intellektuell funktionsnedsättning och vuxenblivande efterfrågas studier som fokuserar på genus (Midjo & Ellingsen Aune 2016). En nyligen genomförd studie visar att en heteronormativ förväntan kan marginalisera och framställa queerpersoner med funktionsnedsättning som svårförståeliga. Följaktligen efterfrågas forskning som uppmärksammar intersektionen mellan genus, sexualitet, funktionsnedsättning, ras, klass och global positionering och som förmedlar hur vuxenlivet och i synnerhet motståndet till vuxenlivet kan se ut (Slater, Ágústsdóttir & Haraldsdóttir 2018).

Unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och identitetsskapande på internet

Att personer med intellektuell funktionsnedsättning upplevs som mer utsatta än genomsnittet gör att risker ofta betonas, men internet kan även inbegripa möjligheter. Till exempel kan sociala plattformar erbjuda tillfällen för personer med intellektuell funktionsnedsättning att utöka umgängeskretsen och hålla regelbunden kontakt med andra. Dessa plattformar inbegriper även en möjlighet att dela tankar och åsikter i en miljö som personerna har mer kontroll över (Holmes & O'Loughlin 2012). Studier visar att unga med intellektuell funktionsnedsättning vill vara som "alla andra". De vill inte kategorisera sig själva som tillhörande "gruppen intellektuellt funktionsnedsatta" (Löfgren-Mårtenson 2008 s. 129). I stället vill de komma bort från den stigmatisering som är associerad med funktionsnedsättningen. En strategi är att presentera sig utan att nämna funktionsnedsättningen och i stället framhålla ålder, intressen och syfte med att använda internet (Löfgren-Mårtenson 2008). Att utelämna detaljer om funktionsnedsättningen kan leda till en ökad möjlighet att omformulera identiteten och fungera stärkande (Bowker & Tuffin 2002). Ett exempel på detta är hur personliga hemsidor kan möjliggöra för personer med Downs syndrom att uttrycka multipla identiteter, det vill säga identiteter som både liknar varandra och skiljer sig åt jämfört med andra personer med samma diagnos (Seale 2001). Ett annat exempel är hur dataspel kan erbjuda utrymme för pojkar med intellektuell funktionsnedsättning att utveckla självständighet men även frihet och möjligheter utanför den identitet som är kopplad till funktionsnedsättningen (Charnock & Standen 2013). Vidare visar studier att personer med intellektuell funktionsnedsättning själva erbjuder socialt kapital på nätet, samtidigt som de använder, utvecklar och upprätthåller detsamma. Personernas agens och multipla sociala identiteter på nätet är tydliga. Detta utmanar föreställningen om beroende och frånvaro av agens och bekräftar fördelarna med att vara på nätet (Chadwick & Fullwood 2018).

Likväl finns vissa svårigheter i sammanhanget som är värda att lyfta. En utmaning kan vara att kommunicera på ett tillräckligt djup för att få respons från andra på nätet (McClimens & Gordon 2008). Ett annat dilemma handlar om att ju aktivare du är tillsammans med andra, desto större risk är det att du får uppleva baksidorna med internet. Molin, Sorbring och Löfgren-Mårtenson (2017) beskriver detta utifrån kategorierna "den inre kretsen", "konsumenterna" och "de utåtriktade". Ungdomar som kategoriseras som "den inre kretsen" interagerar huvudsakligen med personer i sin omedelbara närhet (den egna gruppen). "Konsumenterna" utnyttjar internet mest för att konsumera innehåll, till exempel titta på olika videoklipp. "De utåtriktade" däremot deltar inte bara som andra utan även med andra på internet. I gengäld gör det att de är mer utsatta för nätmobbning, trakasserier och hot (samtidigt som de får uppskattning och hög status i den egna gruppen).

Intellektuell funktionsnedsättning och identitetsskapande på internet är ett relativt utforskat område. Det råder brist på kunskap om och hur personer med intellektuell funktionsnedsättning döljer funktionshinderidentiteten och vilken effekt detta kan ha på vänskapsbildning (Chadwick, Fullwood & Wesson 2013). Därtill behöver resiliens, självständighet och självbestämmande utforskas närmare (Chadwick & Fullwood 2018) och det efterlyses studier som involverar unga med intellektuell funktionsnedsättning (Borgström, Daneback & Molin 2019). Slutligen kan konstateras att det saknas forskning som lyfter fram unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och deras erfarenheter av identitetsskapande aktiviteter på internet.

Teoretiska utgångspunkter

Studien baseras på Goffmans dramaturgiska perspektiv på social interaktion samt ett interaktionistiskt perspektiv relaterat till social interaktion på internet (Goffman 1956; Persson 2020). Det dramaturgiska perspektivet förutsätter att vi delar sociala situationer med andra (om inte fysiskt så i tanken). Dessutom antas att vi saknar tillförlitlig kunskap om dem vi delar sociala situationer med, men att vi trots det oftast väljer att lita på dem (Persson 2020). Begreppet interaktion kan definieras som all interaktion mellan individer i varandras närvaro (Goffman 1956). I och med digitaliseringen samt att sociala aktiviteter på och utanför nätet blir alltmer sammanvävda behöver också definitionen av begreppet interaktion omvärderas. Numera krävs inte omedelbar fysisk närvaro för interaktion, utan interaktion är lika mycket ett digitalt fenomen. Att interagera används ofta för att beskriva samtida kommunikation online. Det erbjuder nya och användbara sätt att förstå hur våra "själv" skapas, inte bara utifrån identitet och personlighet, utan även utifrån texter kopplade till interaktivitet. Att individer inte bara är aktörer utan även medskapare av texter bidrar till att identiteter blir begripliga, igenkännliga och sammanhängande i ett socialt perspektiv (Cover 2016). I den här studien förstås texter som inlägg (bilder, filmer och texter) där intervjupersonerna kan mötas *ansikte-mot-ansikte*. *Ansikte* definieras i det här sammanhanget som det positiva sociala värdet en person antar för sig själv i andras ögon (Goffman 1967 se 2005).

Goffman använder teatermetaforer för att förstå social interaktion i olika sammanhang (Persson 2020). De unga kvinnornas självpresentationer kan förstås som en typ av *framträdanden*, den samlade aktiviteten hos en viss deltagare vid ett visst tillfälle som syftar till att påverka de andra deltagarna. I egenskap av agerande förutsätts de vara angelägna att upprätthålla intrycket av att de lever upp till de normer som gäller (Goffman 1956). I det här sammanhanget rör det sig om *framträdanden* på olika sociala plattformar på nätet, hur intervjupersonernas identitet uppstår och utvecklas i samspel med andra (Persson 2020) på plattformar som Facebook, Snapchat, Instagram och YouTube. Goffman (1956) menar att om en viss deltagare och dennes

framträdanden utgör den grundläggande referenspunkten, kan vi referera till dem som bidrar med de andra *framträdandena* som *publiken*, *observatörerna* eller de *medagerande*. Referenspunkten är unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och deras självpresentationer medan *publiken*, *observatörerna* och *medagerande* varierar. Här uppstår ytterligare en dimension eftersom intervjupersonerna både behöver förhålla sig till en faktisk och en tilltänkt *publik*, bestående av mer eller mindre framträdande *observatörer* och *medagerande*. Studier visar att unga med intellektuell funktionsnedsättning förhåller sig till detta på olika sätt genom att på olika sätt vara mer eller mindre aktiva (Molin, Sorbring & Löfgren-Mårtenson 2017).

Goffman (1956) menar att det kan vara lämpligt att använda beteckningen *främre region* för att referera till den plats där *framträdanden* äger rum. Där uppvisas vissa sidor medan andra aspekter som kan skada det intryck som har skapats undertrycks. De sanningar som undertrycks i den *främre regionen* kan i stället komma fram i den *bakre regionen* (bakom kulisserna). I och med digitaliseringen har interaktionsordningen genomgått en radikal förändring och i senmoderna medier har uppvisningen av vad som sker i *bakre regionen* nästan blivit en regel (Persson 2020). Likväl finns en möjlighet att välja vilken bild eller video som ska publiceras, lägga på filter, redigera text och bild och på det sättet kontrollera *framträdandet* i *främre regionen*. Kanhända är det inte längre meningsfullt att tänka kring våra digitala erfarenheter och digitala själv i termer av att skilja på verklig i fysisk och kroppslig mening och virtuell i uppkopplad, kommunikativ, förmedlad och ibland anonym betydelse (Cover 2016). Internet förstås i denna artikel som något djupt integrerat i vårt vardagsliv, snarare än en rumslighet bortkopplad från livet i övrigt (Berg 2015). Ur ett dramaturgiskt perspektiv innebär det att gränsen mellan den *bakre* och *främre regionen* (Goffman 1956) blir flytande.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet är att studera unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och deras erfarenheter av självpresentationer på internet. Mer specifikt fokuseras hur internet och sociala medier kan skapa förutsättningar för alternativa identitetskonstruktioner samt hur dessa manifesteras.

Syftet kan brytas ner i tre forskningsfrågor: Hur kan unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och deras erfarenheter av självpresentationer på nätet förstås? Hur kan internet och sociala medier skapa förutsättningar för alternativa identitetskonstruktioner hos unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning? Hur tar dessa sig uttryck?

Metod

Analysen av materialet är inspirerad av en tolkande fenomenologisk analys (interpretative phenomenological analyses – IPA). I korthet innebär analysformen att i detalj utforska personlig mening och erfarenhet och på det sättet undersöka hur intervjupersonerna förstår sin personliga och sociala värld, närmare bestämt vilken mening särskilda erfarenheter, händelser och tillstånd kan ha för intervjupersonerna (Smith & Osborn 2015). I det här sammanhanget rör det sig om vilken mening erfarenheter av självpresentationer och identitetsskapande på nätet kan ha för intervjupersonerna.

Studien utgår från intervjuer med unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning och ingår i ett avhandlingsprojekt där unga män och kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning intervjuats om självpresentationer, relationer, möjligheter och risker samt identitetsskapande online och offline. Artikeln tar avstamp i intervjuerna med de unga kvinnorna: nio individuella intervjuer, två parintervjuer (inklusive pilotintervju) samt en fokusgrupp (tjejgrupp) med fyra intervjupersoner som träffades fyra gånger (exklusive pilotintervju). Deltagandet i tjejgruppen varierade från att medverka vid alla fyra tillfällen till att endast medverka vid ett tillfälle. Olika personer deltog i intervjuerna (individuella och parintervjuer) och i tjejgruppen. Intervjuerna genomfördes under 2017 och 2018 och intervjupersonerna ($n = 17$) var mellan 16 och 21 år (medelålder 18 år).

Intervjupersonerna informerades om syftet med studien, hur den skulle genomföras och att deltagandet var frivilligt. Ansvariga lärare informerade föräldrar till intervjupersoner under 18 år. Vid intervjun erbjöds både muntlig och skriftlig information om studien (på ett tillgängligt språk) och informerat samtycke samlades in. Intervjupersonerna rekryterades från tre olika gymnasiesärskolor i västra Sverige och de läste på olika nationella program: hälsa, vård och omsorg, skog, mark och djur, hantverk och produktion samt administration, handel och varuhantering.

Initialt kontaktade jag lärare och rektorer för olika gymnasiesärskolor där studien presenterades. Nästa steg var att jag kontaktade lärare (nyckelpersoner) via mejl och telefon. De i sin tur informerade eleverna om studien. Därefter presenterade jag studien för eleverna i deras klassrum (när tillfälle gavs). Elever som ville delta i studien meddelade sin lärare som i sin tur samlade in namn på intresserade. Intervjuerna genomfördes av mig på intervjupersonernas skolor. Genomsnittstiden för de individuella intervjuerna och parintervjuerna var 52 minuter, medan den genomsnittliga tiden för tjejgruppen var 41 minuter. Alla intervjuer hade en kort paus i mitten. Tolkande fenomenologisk analys kräver flexibla instrument för datainsamling (Smith & Osborn 2015). I studien användes både semistrukturerade intervjuer (enskilt och i par) och fokusgrupper (gruppintervjuer) (Morgan 1998) som gick under benämningen tjejgrupp. Oavsett intervjuform utgick jag från en och samma intervjuguide med tillhörande teman och intervjufrågor. Den här artikeln fokuserar två teman i

intervjuguiden: självpresentationer och identitet: online och offline. Alla intervjupersoner i studien tillfrågades om intervjun kunde spelas in och samtliga godkände detta. Samtliga intervjuer i studien skrevs ut ordagrant.

Som stöd i analysprocessen har Smith, Flowers och Larkin (2009) formulerat sex steg för tolkande fenomenologisk analys: att läsa och läsa om, initiala anteckningar, utveckla centrala teman, söka efter samband mellan dessa teman, flytta till nästa fall och söka efter mönster mellan fall. För att samla ihop och organisera intervjuutskrifterna samt för att göra en första sortering användes dataprogrammet NVivo 12 Pro. Materialet kodades och det skapades två noder: självpresentationer och identitet: online och offline. Inledningsvis genomfördes läsning och omläsning av materialet (steg 1). Understrykningar och anteckningar gjordes för att försöka förstå vad som var viktigt i intervjupersonernas levda erfarenhet. Efter detta fullföljdes de resterande fem stegen för tolkande fenomenologisk analys. Likt andra kvalitativa metoder är utgångspunkten för nämnda analys att tolka innehållet och komplexiteten av den mening som tillskrivs erfarenheterna snarare än att mäta hur ofta de förekommer (Smith & Osborn 2015). Slutligen utkristalliserade sig fyra centrala teman: "vara sig själv", "vara försiktig och undvika visa kroppen", "i andras ögon: om låtsasidentitet och att försköna" och "när bilden inte stämmer överens". Dessa teman lades in som undernoder till självpresentationer och identitet: online och offline i NVivo. Därefter kunde citat för respektive tema urskiljas och plockas ut. Följande analys kan förstås som en slags erfarenhetsnära (Gustavsson 2004) eller kulturnära (Hammersley & Atkinson 2019) tolkning. Med kulturnära tolkning menas att begreppen kan härledas från deltagarna själva (Hammersley & Atkinson 2019). Det innebär att analysen i resultatdelen främst presenteras med stöd av citat från intervjupersonerna. För att komma så nära intervjupersonernas erfarenheter som möjligt återges citaten i största möjliga mån i dialogform. Först i diskussionen görs den huvudsakliga kopplingen mellan analys och existerande litteratur (Smith & Osborn 2015).

Regionala etikprövningsnämnden i Göteborg har granskat och godkänt projektet¹, och studien följer Vetenskapsrådets forskningsetiska riktlinjer avseende information, samtycke, användning av data och konfidentialitet (Vetenskapsrådet & Uppsala universitet 2021). Materialet har avidentifierats för att ge uppgifter om intervjupersonerna största möjliga konfidentialitet. Namn på skolor, lärare och elever är borttagna. För att skydda intervjupersonerna används pseudonymer i artikeln. Citaten är dessutom varsamt korigerade för att minska igenkänning men även för att underlätta för läsaren.

1 Granskad och godkänd tilläggsansökan (Dnr T111-17) avseende redan godkänd ansökan (Dnr 048-15).

Resultat

Utifrån intervjupersonernas erfarenheter av självpresentationer och identitetsskapande på nätet går det att utskilja fyra huvudteman. Dessa teman kan tolkas på olika sätt och varje tolkning inbegriper alternativa tolkningar, vilket betyder att ingen tolkning är mer sann än den andra. Analysen syftar snarare på att förstå vilken mening erfarenheter/teman kan ha för intervjupersonerna.

Vara sig själv

Sophie (18 år) ger uttryck för en central del av resultatet: att våga vara sig själv i mötet med andra.

Intervjuare: Vad gör du på nätet som uttrycker vem du är?

Sophie: Jag tar oftast selfie mycket och filmar mycket och så [...] ibland har jag kort på när klipper mig och när jag har färgat håret ... och smink ... vad jag har för kläder, för jag har typ mer annorlunda kläder än vad andra har ... för jag har lite mera olika klädstilar, olika hårstilar ... det är lite mer olika på mig ... beroende på vad jag känner och är och så [...]

Intervjuare: Vad skulle du kalla din stil då?

Sophie: Jag vet inte riktigt.

Intervjuare: Nej, du har en egen stil.

Sophie: Ja, jag tycker att man ska våga vara sig själv. En del är inte såna som vågar vara sig själv. Dom tror att dom ska vara som alla andra hela tiden och ha samma kläder som andra och samma intressen som andra. Men jag har varit sån här att min trend är efter dom andra. För att jag känner att man ska våga vara sig själv från början. Sticka ut liksom [...] man ska inte vara andra.

Citatet synliggör erfarenheter av att förhålla sig till normen och kan tolkas som en förhandling om normalitet och avvikelse. Den förhandlingen återkommer mer eller mindre artikulerat i intervjupersonernas berättelser. Isabelle (17 år) intervjuades tillsammans med Amelia (17 år). De är både aktiva på sociala medier och har erfarenhet av att lägga upp bilder och filmer på YouTube och Instagram. Temat att "vara sig själv" återkommer i deras konversation.

Isabelle: Man måste tänka på att man kommer att få kritik [...] men man ska alltid va sig själv [...] sociala medier är en stor grej faktiskt. Ifall man ska börja med en sak ska man vara liksom säker på det. Annars ska man inte göra det. Det är mycket mobbning, hat, ja du vet. Så man ska veta att du kommer att få hat och du kommer få kritik. Men du ska alltid va dig själv och göra det du gillar ändå och skit i dom andra.

Amelia: Man måste ju också tänka på vad man lägger upp för inlägg på till exempel Instagram. Om man har många följare och vissa kanske man inte känner och så [...] så får man ju tänka vad man skriver och så ...

Dialogen ovan visar att det finns ett spänningsfält mellan att våga vara sig själv och anpassa sig till andra. Isabelle och Amelia ger intrycket av att kunna hantera negativ kritik på nätet. Likafullt väcker deras konversation frågor kring om det kan finnas en *dubbel utsatthet* för unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning på nätet.

Vara försiktig och undvika visa kroppen

Diana (18 år) intervjuades tillsammans med Olivia (20 år). Båda två betonar vikten av att vara försiktig när man presenterar sig på nätet.

Olivia: Alltså, jag är ganska försiktig med det jag lägger ut liksom [...] För jag vet hur det är i samhället [...] Jag har varit igenom det. Alltså, jag har blivit drabbad av det. Så nu är jag försiktig. Det är jag. Att visa och lägga ut. Vad jag skriver och säger och så.

Intervjuare: Är det för att du har varit med om någonting, eller är det för att det är någon som har pratat med dig om att du ska vara försiktig?

Olivia: Både ock.

Intervjuare: Vem är det som har pratat med dig?

Olivia: Mamma och skolan och så [...]

Diana: Jag ser det själv på internet och sociala medier. Att det är väldigt lätt att man kan ta en bild och lägga ut och skriva vad som helst där under. Det är där man får en inblick att man måste vara försiktigare [...] för man vet aldrig var det hamnar även om du har sådana som följer dig som du känner, eller inte känner.

Resonemanget ovan kan å ena sidan förstås som vanmakt inför strukturerna på internet där inlägg ständigt delas mellan kända och okända personer. Å andra sidan kan försiktigheten tolkas som ett uttryck för att ta makten över situationen och utöva någon slags motmakt. Detta tema återkommer i tjejgruppen där Nora (17 år) och Mia (17 år) beskriver hur negativa erfarenheter på nätet har påverkat dem och gjort dem försiktigare.

Nora: Alltså, det finns såna fegisar som inte vågar komma fram face-to-face. Utan så fort de är hemma eller nån annanstans ska den liksom bomba på via sociala medier. Det är ändå bra för att på sociala medier kan du ju i alla fall blockera eller aldrig svara dom [...] men face-to-face det är jobbigt för de följer efter dig och sen så blir det bara mer gäng och gäng.

Mia: Du kan inte gömma dig bakom en skärm typ.

Nora: Det går inte ... det här kan du inte blockera.

Mia: Ännu värre när det blir gäng ... när han tar in typ kompisar.

Nora: När han tar in typ hela gänget.

Intervjuare: Händer det här på skolan då eller?

Nora: Nej, nej men alltså ...

Mia: Nej, inte på skolan men ute på stan, fest typ sånt ... Usch, nej, det blir svårt!

Nora: Skit, vad jobbigt! Ja, vet inte, men jag vågar inte skriva med killar alls. Alltså jag är typ rädd för människor. Förlåt men jag är det alltså. Dom kan aldrig. Alltså, i dag, de är typ sjuka. De mår inte bra. De kan aldrig låta en tjej vara ifred. När man säger nej, jag vill inte vara med dig. Jag vill inte ha nåt med dig att göra. De fortsätter, det är fan jobbigt, jag vågar inte skriva med nån!

Det är tydligt att livet på och utanför nätet har blivit alltmer sammanflätat. Det som sker digitalt återspeglas i den fysiska vardagen (på stan och fester) och tvärtom. Det kan tolkas som att den *dubbla utsattheten* återkommer både på och utanför nätet. I avsnittet nedan följer ett samtal i tjejgruppen mellan Zoé (16 år), Nora (17 år) och Mia (17 år) som handlar om att lägga upp nakenbilder på nätet och vad som kan hända om du gör det.

Zoé: Jag tycker inte att man bör skicka nakna bilder till någon du inte känner.

Nora: Ja, det var det jag menade ...

Zoé: Och särskilt en kille som bara lurar dig [...] har bara skrivit namn och du har inte träffat honom och sen så frågar han om nakna bilder och sånt. Det har hänt mig, ska jag erkänna. Att jag känner inte ens killen och han frågar om nakna bilder. Så säger man nej, men vissa har svårt och säga nej. Vissa typ gör det för att få uppmärksamhet och det tycker jag inte är bra.

Intervjuare: Ni sa att det inte är ok att skicka nakenbilder till såna man inte känner, men såna man känner då, är det ok att skicka då?

Zoé: Nej, det är inte ok.

Nora: Alltså, om man känner någon så skulle jag hellre vilja att den ser mig live, naken, än att skicka bilder. För även om man känner den så vet man inte vad den kan göra ...

Zoé: Ja, det är sant.

Mia: Ni kan bli ovänner, det kan hända någonting [...] kanske han skickar vidare till andra ...

Samtalet ovan kan förstås som att det är viktigt med integritet och att undvika visa kroppen. Genom att ta avstånd från andras beteende tar Zoé avstånd från fenomenet

att skicka nakenbilder och hon får medhåll av övriga deltagare i gruppen. Frågan är om de skulle resonerat annorlunda vid en enskild intervju. I de individuella intervjuerna var det lättare för intervjupersonerna att dela med sig av liknande upplevelser. Ett exempel är Sophie (18 år) som illustrerar hur hon "lagt ut lite för mycket" på nätet.

Sophie: Ja, det kan vara att jag kanske har lagt ut lite för mycket eller så. Kan vara för att dom tycker lite annorlunda för att jag har ett ärr så [...]

Intervjuare: Hur tänkte du då, när du la ut det?

Sophie: Nej, jag tänkte bara att man ska inte behöva vara rädd för att vara annorlunda [...]

Intervjuare: Vad kände du då när de sa ...?

Sophie: Då gör jag inte det längre ...

Citatet ovan visar hur andras reaktioner kan göra att unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning blir försiktiga och undviker att lägga ut bilder på kroppen. Sophie upprepar begreppet "annorlunda" och precis som i hennes tidigare citat återkommer uttryck som handlar om att förhålla sig till normen.

I andras ögon – om låtsasidentitet och att försköna

Hur andra ser på dig är ett återkommande tema i intervjupersonernas berättelser. Ofta utgör andras blick en mer eller mindre kritisk *publik*. Nedan beskriver Hanna (16 år) hur hon upplever att framför allt killar ser på henne på nätet.

Hanna: En snygg tjej som jag kan leka och festa med ... jag kan göra vad som helst med tjejen ... jag kan lämna den ... jag kan ligga med den och softa och liksom ... hejdå ... ciao.

I Hannas fall är det killarna som är *publik* och det kan tolkas som att de ser henne som ett objekt (som de kan leka och festa med). Objektivisering av unga kvinnor lyfts fram i olika sammanhang, medan objektivisering av unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning är en mindre uppmärksam fråga. Oavsett hur *publiken* ser ut är det märkbart att andras blick har betydelse. Amelia (17 år) och Isabelle (17 år) syftar på en könsneutral *publik* när de beskriver hur de förhåller sig till hatkommentarer på internet.

Amelia: Ja, jag har ju många följare på Instagram och jag har ju såna som jag, inte jag känner och så ... både ock. Så har det kommit massa såna hatkommentarer. Åh vad ful du är, typ, massa såna ... [...] och sen privat ... såna meddelanden på Instagram ...

Isabelle: Men de är avundsjuka.

Amelia: Ja, mycket kommentarer. Hur jag ser ut. Och mycket ... dom leker sminkproffs men dom är inga sminkproffs [...] Men man märker ju hur dom verkar vara avundsjuka [...] När man skriver sånt liksom och så ska de styra och ställa hur man ska se ut liksom [...] Jag tänker att jag skiter i dom, jag får fan se ut hur fan jag vill, liksom ...

Hatkommentarer var ett återkommande tema under intervjun med Isabelle och Amelia. Deras erfarenheter kan å ena sidan tolkas som att det finns en *dubbel utsatthet* bland unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning på nätet. Å andra sidan kan hatkommentarer ses som ett av många uttryckssätt som växt fram på sociala plattformar där personer inte behöver mötas *ansikte-mot-ansikte* – ett gruppspråk som vem som helst kan möta oavsett könstillhörighet och funktionalitet. Ytterligare en aspekt är att unga kvinnors *framträdanden* verkar vara föremål för en hårdare bedömning än de unga männens. Zoé (16 år) och Mia (17 år) beskriver det så här.

Zoé: Killar kommer undan lätt [...] killar dom skickar bilder, till och med på [...] och de kan skicka det hundra gånger. Men så fort en tjej skickar typ, jag skojar inte, en sån här bild ... bara tröjan lite nere ...

Mia: Urringat!

Zoé: Kanske

Mia: Tajta byxor eller kjol ... alltså kort kjol.

Zoé: Kolla vilken hora, kolla vilken ...

Mia: Stämplad på en gång!

Zoé: Alltså, det där det är nu! Det är vad det nu händer på nätet! Tjejer blir kallade horor hela tiden! Men killar blir inte kallade nånting.

Dialogen ovan kan tolkas som att unga män har större frihet att presentera sig på nätet än unga kvinnor. Emellertid blev frågan om nätet kan vara en möjlighet att vara någon annan än sig själv (till exempel att hitta på en låtsasidentitet) oftast obesvarad. Om den blev besvarad var svaren tvetydiga. Emma (19 år) lyfte dilemmat med att inte veta om andra personer talar sanning eller ljuger på internet.

Emma: Alltså i verkligheten kan man va ärlig. Visst man kan ljuga också, men det är så mycket enklare och ljuga på nätet än och vara ärlig på internet. Det är så många som ljuger än [...] är ärliga. Så det är så mycket ... det är nästan omöjligt att avgöra om den personen ens talar sanning eller om den ljuger. Det är det som är det jobbiga nu för tiden.

I citatet ovan tar Emma plats i *publiken* och kritiserar hur andra betar sig på nätet. Frågan är om attityden är mer tillåtande när det rör sig om intervjupersonernas egna möjligheter att vara någon annan och utforska olika identiteter på nätet? Och var går gränsen mellan att ljuga och tala sanning? Mia (17 år) och Nora (17 år) i tjejgruppen diskuterar om det är riktigt att lägga upp förskönande bilder på nätet.

Mia: På nåt sätt så säger det att du inte är nöjd med dig själv om du lägger upp såna bilder. Att du photoshoppar allting. Typ, ska alltid lägga upp perfekta bilder och så, men det kan också vara bra om man inte trivs med sig själv. Det är väl en win-win-situation.

Intervjuare: Men samtidigt kan det bli ju lite konstigt om alla lägger ut konstgjorda bilder [...] det blir som en egen värld där ...

Mia: Precis! Så fejkad [...] Där alla är glada, lyckliga, perfekta och snygga och rika! Absolut! Typ så ... men tyvärr ser inte livet ut så ...

Nora: Nej [...] Det är bara kaos.

Mia och Nora verkar fullt medvetna om att bilder som läggs upp på nätet inte alltid stämmer överens med verkligheten. Trots det förefaller nätet, det vill säga den *främre regionen*, erbjuda möjligheter att vara någon annan än sig själv för en stund.

När bilden inte stämmer överens

Ibland blir klyftan mellan nätet och det verkliga livet alltför stor. Julia (20 år) har erfarenhet av att en kompis lagt upp bilder på nätet som inte stämmer med verkligheten.

Julia: Det var en kompis som la ut bilder på hur lycklig hon var och så, när jag frågade henne ... och såg henne ... så va hon ett vrak av osäkerhet ... av olycka och så.

Ibland blir diskrepansen mellan *främre* och *bakre regionen* alltför stor. Det verkar vara en balansgång mellan att försköna bilder till viss del och att gå över gränsen. Är gränslinjen passerad är du inte längre tillförlitlig. Frågan är var gränsen går? Och är alla medvetna om när den passeras? Hanna (16 år) har upplevt att andra personer har svårt att acceptera att hon visar olika sidor av sig själv på och utanför internet.

Hanna: Dom ser ju, hon har sjal. Några har sett mig utan sjal efter att dom har sett mig i sjal. Dom tycker det är jättekonstigt ... jaha hon har sjal ... hon la ut en gång kroppsbild [...] Ja, säger dom, men jag har sett hennes kroppsbild och slöja liksom, det är helt, jag kan inte ta det i tanken säger den personen ...

Hannas dilemma handlar inte om att dölja funktionsnedsättningen eller inte, utan snarare om att dölja kroppen eller inte. Det är tydligt att sociala medier kan inbegripa möjligheter att utforska alternativa identiteter, men att själva utforskandet inte alltid går smärtfritt till.

Diskussion

Intervjupersonernas erfarenheter tolkas utifrån ett antal teman. Gemensamt för dessa teman är förhandlingar på olika nivåer inom olika områden som *risk och möjlighet*, *arenorna online och offline* samt *normalitet och avvikelse*.

Förhandlingen mellan *risk och möjlighet* kan förstås som att unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning i interaktion med andra riskerar att få obehagliga kommentarer, inviter och förfrågningar, vilket kan leda till en försiktighet. På nätet är *publiken* inte bara *observatörer* utan även *medagerande*. Interaktiviteten på nätet ställer krav på ett givande och tagande och att båda parter kan tolka varandras signaler. Intervjupersonernas erfarenheter visar att det finns en utsatthet i dessa lägen och att det kan vara svårt att värja sig mot *publiken*. Ofta blir strategin att dra sig tillbaka. När det kommer till sårbarhet på nätet bland unga generellt, verkar pojkar oftare ha upplevt hot och mobbning, medan flickor oftare blivit tillfrågade om nakenbilder (Andersson 2021; Statens medieråd 2019b). Samtidigt förefaller unga med intellektuell funktionsnedsättning vara mer utsatta för elakheter och mobbning än unga generellt (Statens medieråd 2019a). Detta är något som återspeglas i intervjuerna där frågan om nakenbilder och hatkommentarer är återkommande teman. Det skulle kunna tyda på en *dubbel utsatthet*. Tidigare studier visar att unga med intellektuell funktionsnedsättning som är "utåtriktade" riskerar att utsättas för nät-mobbning, trakasserier och hot, vilket kan leda till att de åtminstone tillfälligt återgår till att bli passiva "konsumenter" (Molin, Sorbring & Löfgren-Mårtenson 2017). Intervjupersonerna verkar främst tillhöra kategorin "utåtriktade", men förutsättningarna på internet forcerar dem stundtals att bli "konsumenter", det vill säga åskådare i det digitala landskapet. Tidigare forskning visar att internet kan vara en möjlighet för unga med intellektuell funktionsnedsättning att vara som alla andra och presentera sig utan att nämna funktionsnedsättningen (Löfgren-Mårtenson 2008). Resultatet i den här studien pekar delvis åt ett annat håll. Frågan om nätet kan vara en möjlighet att vara någon annan än sig själv förblev oftast obesvarad och hängde delvis i luften. Det kan handla om att den var alltför abstrakt formulerad, men det kan också vara en följd av att det inte längre är meningsfullt att tänka kring digitala erfarenheter och digitala själv i termer av verklig eller virtuell betydelse (Cover 2016). Det gör att frågan om hur internet kan skapa förutsättningar för alternativa identitetskonstruktioner snarare handlar om *om* internet kan skapa utrymme för detta. Tidigare studier

inom området visar att möjlighet till identitetskapande är en viktig förutsättning för vuxenblivande (Midjo & Ellingsen Aune 2016). Även om intervjupersonerna hade svårt att svara på frågor kring alternativa identiteter så kunde vissa erfarenheter tolkas i den riktningen. Identitetskonstruktionerna handlade till stor del om utseendet och kroppen. Någon menade att det kunde vara en "win-win-situation" att försköna bilden av sig själv på nätet. En annan brottades med frågan om att dölja kroppen eller inte. Sammantaget verkar det röra sig om vilken bild av sig själv eller *ansikte* personen vill visa upp. Dessa konstruktioner skulle kunna tolkas som alternativ till den identitet som är kopplad till funktionsnedsättningen. De skulle även kunna förstås utifrån kön, klass, etnicitet och ålder. Så svaret på denna fråga är tvetydigt. För en del unga kvinnor med funktionsnedsättning kan internet vara en möjlighet att utforska alternativa identitetskonstruktioner. Emellertid är intervjupersonerna, liksom unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning generellt, en heterogen grupp vilket återspeglades i deras erfarenheter. Resultaten tyder på att långt ifrån alla verkar se eller ha förmåga att utnyttja möjligheten till alternativa identitetskonstruktioner på nätet. Utforskandet av identiteter verkade dessutom ske framför en mer eller mindre kritisk *publik*, vilket kan verka hämmande. Sammantaget verkar det pågå en ständig förhandling mellan ytterligheterna risk och möjlighet. Det kan förstås som att om de unga vill dra fördel av internets möjligheter inbegriper det att utsätta sig för dess risker. Att det är två sidor av samma mynt.

I och med att gränsen mellan online och offline blir alltmer konturlös, blir det också svårare att tala om den virtuella och fysiska världen i termer av fasta främre och bakre regioner (bakom kulisserna). Förhandlingen mellan arenorna *online och offline* kan tolkas som möjligheten att gå in och ut ur olika rum, där nätet ena stunden förstås som *främre regionen* för att i nästa stund uppfattas som *bakre regionen*. Likaså kan offentliga och privata plattformar på internet förstås i dessa termer. Genom att välja vilken region du presenterar dig i, kan du välja hur offentlig och/eller privat du vill vara. Gränsen mellan offentligt och privat är dock flytande eftersom inlägg som postats privat med lätthet kan delas offentligt. Det leder till frågan om det finns någon bakre region på internet. Ett exempel på detta är Hanna som fått negativa reaktioner på att hon lagt ut både "kroppsbild och slöja". Hon har erfarenhet av att omgivningen inte får ihop hennes skiftande självpresentationer på och utanför nätet. Osäkerheten kring vem som kan ta del av ens *framträdanden* kan i förlängningen leda till en otrygghet (minskad tillit) som i sin tur ökar försiktigheten.

Förhandlingen mellan *normalitet och avvikelse* kan tolkas som att internet erbjuder en möjlighet att vara dig själv, stå upp för den du är och styra över dina egna *framträdanden* men även att reflektera över och ifrågasätta normer. Samtidigt visar intervjupersonernas levda erfarenhet att unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning ständigt riskerar att bli granskade och bedömda av en *publik*. Det kan

handla om erfarenheter av att uppfattas som "annorlunda" eller "ful" men även "snygg" och lätt att utnyttja sexuellt. *Publiken* verkar återspegla de sociala normerna i samhället, underförstådda regler och förväntningar på hur unga kvinnor ska bete sig. Dessa kan komma från jämnåriga men även från samhället i stort. Att upprätthålla intrycket av att följa normerna kan därför i vissa fall bli viktigare än att ifrågasätta dem. I och med att gränserna mellan den verkliga och virtuella världen alltmer suddas ut går det inte längre att förutsätta att internet kan vara en fristad där stigmat kring intellektuell funktionsnedsättning som social identitet tonas ner. I stället verkar mötet *ansikte-mot-ansikte* återspeglas på nätet. Eftersom internet som arena dessutom inbegriper en möjlighet att vara anonym och gömma sig bakom falska konton ("fejkkonton") finns det risk för att utsattheten ökar. Detta gäller även när den intellektuella funktionsnedsättningen är mindre synlig, eftersom det ytterst handlar om att ha kommando över hur du vill uttrycka dig själv i interaktion med andra. Att funktionsnedsättningen är dold skulle i vissa fall kunna betyda en högre grad av sårbarhet då personen förutsätts förstå subtila signaler och spelregler. Eller som Isabelle uttrycker det: "man ska veta att du kommer att få hat och du kommer få kritik".

Sammantaget innebär detta förhandlingar mellan risk och möjlighet, arenorna online och offline och normalitet och avvikelser. Dessa förhandlingar återspeglar en komplexitet där en sammansatt grupp av unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning förväntas ta plats och göra personligt avtryck på en heterogen arena.

Slutsatser

Den här studien bidrar med att, förutom att visa på komplexiteten, ge en djupare inblick och förståelse för unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning utifrån deras egna erfarenheter. Märkbart är att internet å ena sidan framstår som en möjlighet att utforska olika identitetsuttryck i samspel med andra. Å andra sidan kan den digitala scenen liknas vid ett *minfält* där det gäller att trampa rätt, vilket leder till en försiktighet som är adekvat men som kan upplevas som hämmande. Unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning verkar befinna sig i ett spänningsfält mellan risk och möjlighet. Frågan är om det är något särskilt med just detta spänningsfält? Kan det röra sig om ett mer eller mindre tydligt stigma som måste hanteras? Eller handlar det om att distinktionen mellan risk och möjlighet är särskilt påfallande beträffande unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning? Frågor som dessa ställer stora krav på omgivningen: föräldrar och professionella. Ett sätt att närma sig fenomenet är att beakta det utifrån en *dialektisk delaktighet* (Molin, Sorbring & Löfgren-Mårtenson 2019) där unga i dialog med föräldrar och personal kan få stöd att hantera riskfyllda situationer på internet. Ett dialektiskt förhållningssätt är förutsättningen för att utarbeta strategier för *positivt risktagande* (Molin, Sorbring &

Löfgren-Mårtenson 2019), som fokuserar på att hantera risk snarare än att undvika risk, det vill säga ett internetrelaterat stöd utan pekpinnar. I den här studien har unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning fått möjlighet att dela med sig av sina erfarenheter av självpresentationer på internet. Hur dessa självpresentationer tar sig uttryck skulle behöva utforskas närmare genom olika kvalitativa metoder på och utanför nätet.

Referenser

- Alfredsson Ågren, K., Kjellberg, A. & Hemmingsson, H. (2019) Digital participation? Internet use among adolescents with and without intellectual disabilities. A comparative study. *New Media and Society*. [https://doi.org/10.1177/1461444819888398].
- Andersson, Y. (2021) *Ungar & medier 2021. En statistisk undersökning av ungas medievanor och attityder till medieanvändning*. Stockholm: Statens medieråd.
- Beart, S., Hardy, G. & Buchan, L. (2005) How people with intellectual disabilities view their social identity. A review of the literature. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 18(1): 47–56. [https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2004.00218.x].
- Berg, M. (2015) *Netnografi. Att forska om och med internet*. Lund: Studentlitteratur.
- Borgström, A., Daneback, K. & Molin, M. (2019) Young people with intellectual disabilities and social media. A literature review and thematic analysis. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 21(1): 129–140. [https://doi.org/10.16993/sjdr.549].
- Bowker, N. & Tuffin, K. (2002) Disability discourses for online identities. *Disability & Society*, 17(3): 327–344. [https://doi.org/10.1080/09687590220139883].
- Chadwick, D.D., Fullwood, C. & Wesson, C.J. (2013) Intellectual disability, identity, and the internet. I: R. Luppacini (red.), *Handbook of research on technoself. Identity in a technological society*. Canada: University of Ottawa.
- Chadwick, D.D. & Fullwood, C. (2018) An online life like any other. Identity, self-determination, and social networking among adults with intellectual disabilities. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21(1): 56–64. [https://doi.org/10.1089/cyber.2016.0689].
- Chadwick, D.D., Wesson, C. & Fullwood, C. (2013) Internet access by people with intellectual disabilities. Inequalities and opportunities. *Future Internet*, 5(3): 376–397. [https://doi.org/10.3390/fi5030376].
- Charnock, D. & Standen, P.J. (2013) Second-hand masculinity: Do boys with intellectual disabilities use computer games as part of gender practice? *International Journal of Game-Based Learning*, 3(3): 43–53. [https://doi.org/10.4018/ijgb.2013070104].
- Cover, R. (2016) *Digital identities. Creating and communicating the online self*. London: Academic Press.
- Goffman, E. (1956) *The presentation of self in everyday life*. Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Goffman, E. (2005) *Interaction ritual. Essays in face-to-face behavior*. New Brunswick, N.J.: Aldine Transaction.
- Grände, J. (2019) Våld och övergrepp mot kvinnor med funktionsnedsättning I: L. Söderman & M. Nordlund (red.), *Omsorgsboken. Möjligheter och svårigheter vid intellektuell funktionsnedsättning*. Stockholm: Liber.

- Gustavsson, A. (2004) The role of theory in disability research – springboard or strait-jacket? *Scandinavian Journal of Disability Research*, 6(1): 55. [<https://doi.org/10.1080/15017410409512639>].
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (2019) *Ethnography. Principles in practice*. London: Routledge.
- Holmes, K.M. & O’Loughlin, N. (2012) The experiences of people with learning disabilities on social networking sites. *British Journal of Learning Disabilities*, 42(1): 1–5. [<https://doi.org/10.1111/bld.12001>].
- Ineland, J., Molin, M. & Sauer, L. (2015) Discursive tensions in late modern society: On education and work for people with intellectual disabilities. *European Journal of Social Education (FESET)*, 26/27: 118–136.
- Jenaro, C., Flores, N., Cruz, M., Pérez, M.C., Vega, V. & Torres, V.A. (2017) Internet and cell phone usage patterns among young adults with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 31(2): 259–272. [<https://doi.org/10.1111/jar.12388>].
- Johansson, S. (2018) *Svenskarna med funktionsnedsättning och internet. Hur personer med olika funktionsnedsättningar använder internet*. Stockholm: Begripsam helt enkelt.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2008) Love in cyberspace. Swedish young people with intellectual disabilities and the internet. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 10(2): 125. [<https://doi.org/10.1080/15017410701758005>].
- McClimens, A. & Gordon, F. (2008) Presentation of self in e-everyday life. How people labelled with intellectual disability manage identity as they engage the blogosphere. *Sociological Research Online*, 13(4): 40–52. [<https://doi.org/10.5153/sro.1774>].
- Midjo, T. & Ellingsen Aune, K. (2016) Identity constructions and transition to adulthood for young people with mild intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 22(1): 33–48. [<https://doi.org/10.1177%2F1744629516674066>].
- Molin, M. (2014) Tillhörigheter och funktionshinder i det civila samhället I: E. Sorbring, Å. Andersson & M. Molin (red.), *Att förstå ungdomars identitetsskapande. En inspirations- och metod-bok*. Stockholm: Liber.
- Molin, M. & Gustavsson, A. (2009) Belonging and multidimensional self-expectations. Transition from upper secondary special programmes to working life for pupils with intellectual disabilities in Sweden. *La nouvelle revue de l'adaptation et de la scolarisation*, 48(4): 255–266.
- Molin, M., Sorbring, E. & Löfgren-Mårtenson, L. (2017) New emancipatory landscapes? Young people with intellectual disabilities, internet use, and identification processes. *Advances In Social Work*, 18(2): 645–662. [<https://doi.org/10.18060/21428>].
- Molin, M., Sorbring, E. & Löfgren-Mårtenson, L. (2019) *Delaktighetens digitalisering. Om identitetsskapande aktiviteter på internet bland unga med intellektuell funktionsnedsättning*. Trollhättan: Högskolan Väst.
- Morgan, D.L. (1998) *The focus group guidebook* (Vol. 1). Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Persson, A. (2020) Introduktion till Erving Goffmans Sociologi. I: E. Goffman, *Självframställning i vardagslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Seale, J.K. (2001) The same but different. The use of the personal home page by adults with Down syndrome as a tool for self-presentation. *British Journal of Educational Technology*, 32(3): 343–352. [<https://doi.org/10.1111/1467-8535.00203>].
- Slater, J., Ágústsdóttir, E. & Haraldsdóttir, F. (2018) Becoming intelligible woman. Gender, disability and resistance at the border zone of youth. *Feminism & Psychology*, 28(3): 409–426. [<https://doi.org/10.1177/0959353518769947>].

- Smith, J.A., Flowers, P. & Larkin, M. (2009) *Interpretative phenomenological analysis. Theory, method and research*. Los Angeles: Sage.
- Smith, J.A. & Osborn, M. (2015) Integrative phenomenological analysis. I: J.A. Smith (red.), *Qualitative psychology. A practical guide to research methods*. London: SAGE.
- Statens medieråd (2019a) *Medieanvändning bland unga med intellektuell funktionsnedsättning*. Stockholm: Statens medieråd.
- Statens medieråd (2019b) *Ungar & Media 2019*. Stockholm: Statens medieråd.
- Söder, M. (2019) Omsorgsideologins utveckling. I: L. Söderman & M. Nordlund (red.), *Omsorgsboken. Möjligheter och svårigheter vid intellektuell funktionsnedsättning*. Stockholm: Liber.
- Torgny, K. & Thanner, L. (2008) *Dubbelt utsatt. Om våld mot kvinnor med funktionsnedsättning*. Göteborg: Bräcke diakoni.
- Vetenskapsrådet & Uppsala universitet (2021) Codex regler och riktlinjer för forskning. [Hämtat 2021-12-15 från: <https://codex.uu.se/forskning-pa-manniskor/>].

”Save the date” – Call for abstract

Nationellt FORSA Symposium

8–9 november 2022

Välkomna till nationellt FORSA symposium vid Linnéuniversitet i Växjö den 8–9 november. Det nationella symposiet arrangeras denna gång av FORSA Småland i samarbete med FORSA Riks, Centralförbundet för socialt arbete (CSA) och Linnéuniversitetet, institutionen för socialt arbete.

Temat för 2022 års nationella symposium är:

Social hållbarhet och hållbart socialt arbete

Socialt arbete har en central roll i att verka för ett jämställt och jämlikt samhälle – ett socialt hållbart samhälle där människors grundläggande behov och de mänskliga rättigheterna garanteras. För att åstadkomma detta måste förutsättningar finnas också för ett hållbart socialt arbete där olika aktörers kunskaper och kompetenser kan omsättas i handling. År 2010 lanserade tre organisationer som verkar för att stärka socialt arbete globalt The Global Agenda for Social Work and Social Development (2010). I agendan identifierades fyra teman eller pelare:

- Främja social och ekonomisk jämlikhet
- Främja människors värdighet och värde
- Främja gemenskap och miljömässig hållbarhet
- Stärka erkännandet av betydelsen av mänskliga relationer

Under symposiet arrangeras plenarföreläsningar och parallella seminarier med presentationer som anknyter till dessa teman. Symposiet innebär en mötesplats för att diskutera med och lära av varandra om social hållbarhet och hållbart socialt arbete.

Skicka in ditt abstract senast den 9 september 2022

Vi välkomnar deltagande forskare, lärare, praktiker, studenter, brukare eller andra intresserade av socialt arbete att föreslå presentationer baserat på forsknings-, utbildnings- eller praktiska utvecklingsprojekt eller erfarenheter som anknyter till något av de fyra olika teman för The Global Agenda for Social Work and Social Development (2010) (se ovan).

Det är möjligt att skicka in ett abstract för muntliga presentationer om 15 minuter + frågestund eller skriftliga papers (författare kommer även ges tillfälle att presentera sina papers muntligt) För mall, instruktioner eller att ladda upp ditt abstract - besök Lnu.se/forsa2022

Viktiga datum

- 9 september: deadline för inskickande av abstracts
- 9 september: anmälan för deltagande öppnar (och stänger den 24 oktober)

Välkommen!

Du hittar allt om symposiet på Lnu.se/forsa2022

Linnéuniversitetet
Kalmar Växjö

FORSA

Veikko Peltö-Piri & Anna Strandberg

Att förebygga våld och tvång på institutioner genom social inkludering

– det proaktiva programmet Safewards

Veikko Peltö-Piri är medicine doktor och socionom på Universitetssjukvårdens forskningscentrum, utredare på Område psykiatri i Region Örebro län.

Anna Strandberg är utbildare på Yrkesakademin vid behandlingspedagogprogrammet, tidigare brukarinflytande-samordnare på Psykiatri Södra Stockholm.

Kontakt: veikko.pelto-piri@regionorebrolan.se

Inledning

Som patient på en psykiatrisk avdelning är man väldigt sårbar. Att bli inskriven kan kännas som ett stort misslyckande och inget som man själv har valt. Inläggningen kan vara orsakad av en ohållbar livssituation eller att man tvingas dit, ett tvångsvårdsbeslut som någon annan tagit. På avdelningen tvingas man i vilket fall underkasta sig avdelningens regelverk och rutiner. Man är fast inom samma väggar som andra personer som inte mår bra och som många gånger uppvisar oro eller aggressivitet. (Reflektion av författarna som båda har erfarenhet av psykiatrisk slutenvård)

Hot och våld är återkommande inslag på psykiatriska avdelningar, liksom det är på Hem för vård eller boende (HVB) och verksamheter vid Statens institutionsstyrelse (SiS). Inom psykiatrin och på SiS institutioner kan personal även använda tvångsåtgärder mot brukare (SFS 1991:1128; SFS 1990:52; SFS 1988:870), vilket är vanligt förekommande vid våldssituationer. Många brukare, precis som i citatet ovan, har beskrivit psykiatriska avdelningar som otrygga platser med fyrkantiga regler och med brister i den terapeutiska relationen (se t.ex. Fletcher m.fl. 2019; Pelto-Piri m.fl. 2019). Att vistas på en institution som präglas av våld och tvång innebär en stark otrygghet som kan äventyra personens rehabilitering (Arnetz & Arnetz 2001; Pelto-Piri m.fl. 2019). Brukare rapporterar om olika skadliga upplevelser under sin vårdepisod (Fletcher m.fl. 2019). För personal visar studier att våld är ett allvarligt arbetsmiljöproblem som bland annat kan leda till högre risk för långa sjukskrivningar (Eriksen, Bruusgaard & Knardahl 2003). Vi kan konstatera att alla som vistas på, eller verkar vid, en institution har mycket att vinna på en miljö där våld och tvång minimeras.

Kan det vara så att något så "mjukt" som social inkludering kan vara ett viktigt bidrag till att förebygga hot och våld på institutioner? Hade vi ställt frågan till personal på institutioner för några decennier sedan, hade de troligen uppfattat en konflikt mellan säkerhets- och bemötandefrågor. Vanligt var då att personal fick gå en kurs i etik och bemötande samt en kurs i självförsvar, ibland kallad "batongkursen". Två kurser med två olika budskap. Vi hävdar att frågan är relevant att ställa i dag, till och med mycket relevant. Ett av de mer spännande inslagen i samtida forskning betonar nämligen att just en fungerande social gemenskap förebygger hot och våld, speciellt om detta görs i kombination med ett tidigt omhändertagande när det gäller brukare som uppvisar oro eller ilska (Bowers 2014; Björkdahl 2010). Ett sådant arbetssätt är också i linje med återhämtningsperspektivet där man ska se varandra som människor snarare än enbart som brukare och personal (Wyder, Bland & Crompton 2013). Ett våldspreventivt program som tar fasta på just detta är Safewards, som utmärker sig genom att använda social inkludering som en verksam komponent, både som inslag i programmet och i implementeringen (Kipping, De Souza & Marshall 2019). Det är ett evidensbaserat program, med 10 praktiska insatser, som lansera-

des år 2014 och som redan finns översatt till nio språk (Safewards odat.). Nu introduceras programmet i Sverige och en preliminär översättning finns öppet tillgänglig (Safewards Sverige odat.). Safewards implementeras just nu på mer än 20 avdelningar inom psykiatrisk heldygnsvård i åtminstone fem regioner. På de 14 avdelningar där vi deltagit i implementeringsarbetet har två till sex insatser införts. De två avdelningarna i Sverige som kommit längst i sin implementering finns i Västra Götaland på Sahlgrenska sjukhuset. Efter ungefär ett år, då fem av tio möjliga insatser påbörjats på avdelningarna, visar uppföljningen på kraftigt minskade tvångsåtgärder liksom på minskade sjukskrivningar för personal (Alvefelt m.fl. 2019). I en av dessa avdelningar har samtliga insatser införts. Där visar intervjuer med brukare att tryggheten och känslan av gemenskap har ökat med Safewards. Brukare jämförde den aktuella avdelningen med andra avdelningar, med avdelningen som den var före Safewards men också skillnaden mellan tillsvidareanställd personal och vikarier som ännu inte lärt sig Safewards. Personalen uppfattades som mer förstående och kommunikativ gentemot brukare, speciellt i mötet med dem som var drabbade av svåra känslor eller situationer (Backman & Carlsson 2020). Uppföljningen är relevant för psykiatrin men också för liknande institutioner som efterfrågar evidensbaserade program, såsom HVB och verksamheter vid SiS. För att utröna hur programmet ska få maximal effekt i svensk kontext, bör försök att införa Safewards följas upp noggrant, och vi har därför ett forskningsprojekt i Örebro och Stockholm som följer och utvärderar implementeringen av Safewards i Sverige.

Internationella studier av Safewards har visat positiva resultat med färre incidenter av våld och tvångsåtgärder. Omfattningen av minskningen har dock varit beroende av kontexten och hur väl personalen lyckats implementera programmet. När brukarna tillfrågats om Safewards anser de att den sociala gemenskapen i likhet med tryggheten har ökat (Fletcher m.fl. 2019). Känslan av isolering har minskat samtidigt som brukarna funnit en ökad respekt och mer hopp. Några påpekade en upplevelse av ökad brukardelaktighet, att deras röster blev mer hörda i den vardagliga verksamheten och att de kände sig som en del av ett team, vilket upplevdes som väldigt positivt. Brukarna rapporterade också en hög nivå av medvetenhet om Safewards och dess insatser, något som annars inte är typiskt vid införandet av vårdprogram. Efter införandet av Safewards rapporterades även en mer positiv inställning till hela vistelsen på avdelningen. Även personal som arbetade med brukare som hade intellektuell funktionsnedsättning rapporterade positiva erfarenheter, såsom färre våldsincidenter och att de kände sig mer trygga (Davies m.fl. 2020). Samma personal hade även en känsla av en bättre gemenskap med brukare och var mer positiva till att vara en del av gemenskapen på avdelningen.

Social inkludering

Eftersom programmet Safewards till stor del bygger på social inkludering vill vi ge en introduktion till begreppet och hur det kan förstås i den begränsade miljö som en institution utgör. Social inkludering används flitigt när det gäller policyfrågor och är både en kärna i Agenda 2030 och en viktig policy i Europeiska unionen (WHO 2015; FN 2016). Social inkludering är ett brett begrepp som täcker ekonomiska, sociala och politiska dimensioner. Det kan definieras som en process där människor ges möjligheter att delta och göra sina röster hörda, speciellt personer som är missgynnade i samhället. Social inkludering kan därmed ses som en process mot social sammanhållning, vilket i sin tur har goda effekter på befolkningens hälsa (Cobigo m.fl. 2012). På lokal nivå handlar det om att göra det möjligt för människor att delta i aktiviteter och därigenom möjliggöra för dem att ha ömsesidiga relationer med andra. Trots att begreppet är svårdefinierat, är social inkludering internationellt ofta en målsättning för psykiatrisk rehabilitering (Clifton m.fl. 2013). Ett annat problem med social inkludering är att den kan definieras normativt, att missgynnade människor ska leva enligt majoritetens livsstil och ideal (Cobigo m.fl. 2012). Detta kan leda till moralistiska fördömanden mot människor som väljer en alternativ livsstil eller av andra orsaker avvisar erbjudanden från myndigheter. Därför bör vi acceptera att begreppet har olika betydelse beroende på sammanhang och individ (Cobigo m.fl. 2012).

I denna essä utgår vi ifrån att social inkludering handlar om tre värden: 1) deltagande i vård och stödåtgärder i egenskap av brukare, 2) möjligheten att ha ömsesidiga relationer med andra människor som en respekterad individ och 3) social rättvisa där personen ges möjligheter i samhället som medborgare (tabell 1). Vi menar att dessa tre värden fångar de viktiga aspekterna av social inkludering som behöver finnas med när man arbetar med att förebygga våld och tvång i vården, vilket också av intresseorganisationer ses som en förutsättning i det förebyggande arbetet (ILO 2002). Safewards fokuserar därför inte bara på att skapa en god social gemenskap på avdelningen utan också att programmet ska implementeras med personal och brukare som medskapare (Bowers m.fl. 2014; Kipping m.fl. 2019).

Tabell 1. En tentativ modell över viktiga värden i social inkludering: delaktighet, ömsesidighet och möjligheter (Peltto-Piri & Kjellin 2021).

Värden	Brukaren ses som	Perspektiv	Mål
Delaktighet	Brukare	Brukarens rättigheter	Den informerade brukaren ges möjlighet att påverka värden/stödet som ges
Ömsesidighet	Person	Dialogiskt	Kunskap från både brukare och personal används som underlag för att skapa återhämtningsstrategier
Social rättvisa	Medborgare	Mänskliga rättigheter	Tillgång till god vård och rätt stöd utan diskriminering av en verksamhet där våld och tvång minimeras

Safewards

För att förebygga våld och tvångsåtgärder behöver vi först identifiera vilka områden som kan orsaka dem. Traditionellt har vårdpersonal och forskare ofta sett brukaren och dennes sjukdom och bakgrund som en viktig utlösande faktor till våld, något som också stämmer för vissa diagnoser och brukargrupper. Exempel på brukarrelaterade riskfaktorer är vissa psykiatriska diagnoser, tidigare våldsbeteende och missbruk/beroende (Iozzino m.fl. 2015). Uppföljningar har dock visat att avdelningar med liknande brukare kan ha stor variation i omfattningen av våld och tvångsåtgärder. Även om brukarens diagnos, bakgrund och situation kan vara en viktig faktor som förklarar aggressivitet på avdelningen så är det inte den enda förklaringen. Forskningen runt Safewards har identifierat ytterligare fem viktiga områden som kan vara bidragande orsaker till att konflikter uppstår. Det andra faktorn är brukargruppen då vissa brukargrupper kan trigga igång varandra. Till den tredje faktorn hör personalens arbetssätt där den vårdideologi som personalen har är avgörande; hur personal uppmärksammar och kommunicerar med brukare kan trigga eller lugna brukare som störs av sina symtom, känslor eller medbrukare. Det fjärde området är den fysiska miljön, till exempel kan användningen av lugna rum bidra till färre konflikter (Lugna Rummet odat.). Den femte faktorn innefattar regler, både de som avdelningen och sjukhuset har. Hur dessa regler utformas, tillämpas och hur personal möter brukare som inte anpassar sig till dem är avgörande. Slutligen kan brukaren även påverkas negativt av det som händer utanför sjukhuset. Safewards är därför uppbyggt utifrån tio proaktiva, praktiska insatser som kan vara ett stöd för personal att möta svårigheter inom samtliga dessa områden. Syftet är att skapa en trygg, inkluderande vårdmiljö som förebygger att konflikter över huvud taget ska behöva uppkomma; sex av insatserna handlar om att skapa en social gemenskap och en positiv kommunikationskultur och fyra av insatserna fokuserar på att tidigt identifiera brukare som kan vara oroliga, irri-

terade eller rädda samt situationer där konflikter riskerar att uppkomma (Safewards Sverige odat.) (tabell 2). När en avdelning påbörjar implementeringen av Safewards kan flera insatser införas samtidigt om det finns resurser till det, men ofta införs en insats i taget. När en insats väl fungerar, påbörjas införandet av nästa insats. Det är upp till varje avdelning att avgöra i vilken takt insatserna införs liksom hur många av insatserna avdelningen väljer att införa.

Tabell 2. De 10 insatserna i Safewards.

Område	Insats
Social gemenskap	Utskrivningshälsningar Lära känna varandra Gemensamma förväntningar Gemensamt stödmöte
Prata med och om brukare	Vänliga ord Positiv rapportering
Stöd vid svåra känslor och situationer	Stöd vid svåra besked Lugnande stöd Nedtrappning Återskapa trygghet

Social gemenskap

Att bli inskriven på en avdelning är många gånger en utmanande situation, ibland förknippad med rädsla över den fysiska och sociala miljö man kommer att möta inne på avdelningen. Att i det sårbara läge som det innebär att komma ny till en avdelning kunna mötas av ett hoppfullt budskap från en annan människa som tidigare varit där har visat sig vara ett koncept som uppskattas av många nyinskrivna brukare. Insatsen kallas "Utskrivningshälsningar" och handlar om att brukaren i samband med utskrivning inbjuds att förmedla ett hoppfullt budskap till avdelningens nuvarande och kommande brukare. Meddelandet förmedlas vidare på en vägg på avdelningen, ofta i form av ett träd där budskapen skrivs in på lappar formade som löv (se bild 1). Att känna hopp är en bra början för att skapa en positiv social gemenskap.

Bild 1: Insatsen "Utskrivningshälsningar". Foto Elin Abelson.

För att brukare, men också ny eller tillfällig personal, ska kunna känna social gemenskap behöver man känna till vilka människor som finns på avdelningen, därför finns insatsen "Lära känna varandra", en pärm där personerna på avdelningen presenterar sig för varandra. Personerna på avdelningen får en A4-sida i pärmen där de berättar lite om sig själva med bifogat fotografi. Informationen, som ska vara personlig snarare än privat, kan till exempel handla om favoriter när det gäller mat, TV-program och vilka intressen man har. Brukare som vill kan också delta i insatsen, om vårdtiderna är korta kan bladet då ersättas med en liten whiteboardtavla bredvid rummet.

En avdelning på en institution har en relativt begränsad yta där många personer i varierande utsträckning tvingas umgås med varandra. Det innebär att alla behöver veta vad som förväntas av dem och vad som inte är önskvärt. Traditionellt har avdelningar ofta haft omfattande regler för brukare. Många av dessa regler har utformats med hänsyn till de mest funktionsnedsatta brukarna, vilket gör att många brukare med högre funktionsgrad begränsas mer än nödvändigt. Dessa regler har också förstärkt känslan av den hierarkiska institutionskulturen där brukaren befinner sig längst ner. Den här känslan av hierarki och "vi och dom" kan trigga personer till aggressivitet. För att minimera problem med regler finns insatsen "Gemensamma förväntningar", som skapar förutsättningar för en gemensam grund för hur alla förhåller sig till varandra på avdelningen. Detta genom att klargöra förväntningarna: dels vad som förväntas av samtliga personer på avdelningen, dels av brukare respektive personal. Både personal och brukare är medskapare till gemensamma förväntningar, men insatsen kräver mer av personal än av brukare eftersom personal behöver ifrågasätta avdelningens regler och sitt eget arbetssätt.

När en person träder fram bakom rollen som brukare eller personal så händer det saker, det kan bli ett ömsesidigt möte. Att se brukarnas relation och stöttning till varandra som en möjlig positiv faktor som avdelningen systematiskt arbetar med är en del av vad Safewards går ut på. Genom insatsen "Gemensamt stödmöte", ett möte som inkluderar både brukare och personal, kan personalen utnyttja de sociala resurserna på avdelningen för återhämtning. Mötet börjar med att alla kan tacka dem som gjort något positivt och personalen kan berätta vad som är på gång på avdelningen. Mötet fortsätter med att alla kan ta upp vad man önskar göra under dagen eller behöver stöd med, därefter kan alla erbjuda sig att ge stöd eller göra något med någon annan.

Prata med och om brukare

Genom att arbeta med kommunikationskulturen kan man skapa ett vänligt klimat som gynnar relationerna på avdelningen och personalens syn på brukaren. Safewards har två insatser för att skapa en vänlig och stöttande kommunikationskultur genom att ändra på sättet vi pratar om och med brukaren (Safewards Sverige odat.). För att stärka personalens positiva inställning till brukare har insatsen "Positiv rapportering" skapats. Den lägger fokus på att vid varje rapportering, med en kunskapsbaserad utgångspunkt, skapa förståelse för beteenden som personal eller medbrukare kan uppleva som problematiska hos en brukare. I rapporten ska personalen också rapportera något positivt om varje brukare. Genom att kunskapsbaserat och positivt prata om personen stärks den positiva inställningen till personen och arbetet.

En positiv inställning ska också finnas när personal kommunicerar med brukare.

Speciellt när personal behöver be personen att göra något, upphöra med något eller då man behöver neka något. I situationer som dessa finns risken att det skapas en konflikt, därför finns insatsen "Vänliga ord". Innan personalen säger något som kan uppfattas negativt av brukaren behöver de fråga sig: "Måste jag säga detta?" Om svaret är ja: "Hur ska jag säga detta?" När personalen måste säga nej till en brukare behöver en förklaring ges. Om brukaren inte kan få som den vill just nu behöver man fråga sig: "Är det möjligt en annan tid eller på ett annat sätt?" Syftet med insatsen är att personalen genomgående använder ett kommunikationssätt som är värdigt och som därmed understödjer ett respektfullt bemötande och flexibla lösningar. Ovanstående kommunikationskultur minimerar risken för konflikter, men kanske ännu viktigare: det bidrar till en positiv avdelningskultur med ett förbättrat psykosocialt klimat.

Stöd vid svåra känslor eller situationer

I forskningsintervjuer berättar brukare ofta om att de inte får visa känslor på avdelningen, det kan ge en negativ reaktion från personalen och i värsta fall leda till en tvångsåtgärd (Peltto-Piri m.fl. 2019). Om personal övar upp förmågan att tidigt identifiera och möta svåra känslor och situationer så minimeras risken för våld och tvångsåtgärder. Att tillsammans med brukare skapa strategier för att hantera symtom och andra svårigheter rekommenderas som en viktig del i att förebygga våld (NICE 2015). Därför finns det insatser för att tidigt stödja brukare och som kan användas som alternativ till vidbehovsmedicin och tvång. Dessa insatser kräver goda kommunikationssätt med hög närvaro i mötet med brukaren. En sådan insats är "Lugnande stöd", som handlar om att stödja brukarens förmåga att lugna ner sig vid stress och svåra känslor. Detta görs genom att brukaren erbjuds olika sinnesstimulerande saker som finns samlade i en låda, såsom stressbollar, örtteer, möjligheten att lyssna på musik eller örönproppar. Att lära sig hantera svåra känslor kan stärka brukarens självförtroende och förmåga att självständigt hantera svåra känslor även efter utskrivningen.

När brukare får svåra eller oönskade besked kan risken för konflikter ökas, därför används insatsen "Stöd vid svåra besked" vilket innebär ett upplägg för stödjande, empatiska möten som genomförs systematiskt och anpassat till brukaren för att på ett respektfullt sätt ge ett svårt besked. Detta kan lindra de negativa effekter som det oönskade beskedet kan ge, samtidigt som det främjar respekt och värdighet.

Ibland kan brukare överväldigas av känslor som stark rädsla, oro eller aggression. Då finns insatsen "Nedtrappning" där personalen tillsammans med brukaren finner ett sätt för de-eskalering av känslan. Personalen stödjer brukaren för att tillsammans tydliggöra vad konflikten eller oron gäller och hitta lösningar utifrån detta. Under tiden behåller personalen lugn, respekt och empati. De-eskalering är en metod som tangerar lågaffektivt bemötande men har tagits fram empiriskt i och för psykiatrin.

När våld, självskada eller annat skrämmande har inträffat på enheten, kan det skapa oro bland brukare som kanske har bevittnat incidenten eller hört talas om den. Skrämmande händelser riskerar att trigga igång en ny händelse, därför används insatsen "Återskapa trygghet" för att minska oron och förebygga risken att fler incidenter inträffar. Insatsen fokuserar på att prata med och stödja brukare efter kritiska incidenter, vilket kan minska stressen samtidigt som det ökar brukarnas känsla av trygghet och säkerhet.

Sammanfattningsvis kan vi alltså säga att Safewards bygger på en god social gemenskap som skapas genom en vänlig, stöttande kommunikationskultur och att personal tidigt tar tag i situationer som riskerar att eskalera till konflikter på enheten. När det gäller känslan av att Safewards skapar social inkludering och trygghet beskriver brukarna att detta främst sker genom att delta i insatserna "Gemensamt stödmöte" och "Lära känna varandra" (Fletcher m.fl. 2019). Brukarna beskriver att "Gemensamt stödmöte" bidrar till ett större utbyte mellan medbrukare och de uppskattar att få och ge stöd till varandra, något som också ökar känslan av trygghet i mötet med andra brukare. Dessutom ger det en bättre förståelse för hur man kan förbättra saker på avdelningen. Fördelen med "Gemensamt stödmöte" var att det ökade känslan av delaktighet. Insatsen "Lära känna varandra" var ett stöd för att kommunicera med andra på avdelningen och ett sätt att visa att personalen var mänsklig.

Några reflektioner

Som vi beskrivit Safewards ovan handlar programmet om att personal och brukare är delaktiga i alla steg i processen. Brukare bjuds in som medskapare i införandet, men framför allt i användningen av Safewards. När dialog får ersätta fyrkantiga avdelningsregler och påtryckningar genom informellt tvång i form av övertalning och hot (Pelto-Piri, Hylén & Kjellin 2020), finns det helt andra möjligheter att få tillstånd ömsesidiga möten på institutioner. Denna utveckling är intressant eftersom preventionsforskningen, som har varit väldigt inriktad på empiri och evidens, ofta har kommit till liknande slutsatser som mer teoretiskt och värdemässigt förankrade förespråkare för social inkludering och återhämtningsperspektivet. I dag kan vi ställa oss frågan: Kan en integrering av metoder och teorier i social inkludering, återhämtning och våldsprevention ge oss nya idéer för att skapa trygga och rehabiliterande institutioner? Vi befinner oss i en tid då "batongkursen" tappat mark, det hör 1900-talet till, på senare år har dessutom patienter i psykiatrin och klienter på SiS-ungdomshem rapporterat att en del av personalen har en god förmåga att de-eskalera situationer (Pelto-Piri m.fl. 2019; Engström, Engström & Sellin 2020). Nu är det dags för ett mer proaktivt arbetssätt genom att minimera antalet situationer där de-eskalering är nödvändigt. Det kan man göra med fokus på social inkludering: att öka brukarens delta-

gande i vården och underlätta möjligheten till ömsesidiga relationer på avdelningen. Eftersom internationella studier visar att Safewards kan användas för att stärka den sociala inkluderingen av brukare och personal, och samtidigt minska antalet incidenter av våld och tvångsåtgärder, är det viktigt att forska om implementeringen av Safewards i Sverige för att se hur programmet kan fungera i vår kontext.

Orsaken till att flera regioner har börjat införa Safewards handlar om att det är ett relativt enkelt program att införa. En enskild avdelning kan börja arbeta med Safewards utan att tillföras mycket tid eller resurser eftersom insatserna är relativt enkla och är igenkännbara utifrån god omvårdnad. Vi har några års erfarenheter med Safewards i Sverige och har kunnat identifiera åtminstone fyra problem vid införandet. Ett är att avdelningar ofta saknar långsiktig stabilitet: chefsbyten och personalomsättning kan skapa problem i utvecklingsarbetet. Ett annat är utbildningsnivån hos personalen, för få sjuksköterskor eller annan personal med akademisk utbildning minskar medvetenheten om hur evidensbaserade program ska användas. Ett tredje problem är att Safewards handlar om en kulturförändring, att personalen förväntas arbeta på ett mer jämlikt och kommunikativt sätt, vilket kan vara utmanande på en institution där det har funnits strikta hierarkier, regler och rutiner. Till sist, kan det faktum att mycket i Safewards är igenkännbart som god omvårdnad ses positivt av många i vården, men andra kan använda det som ett argument för att avfärda programmet genom att säga "Det gör vi redan!".

Sverige har ratificerat FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (FN 2006). Utgångspunkten är att minimera och till sist eliminera tvångsåtgärder mot personer med funktionshinder och WHO har skapat ett helt utbildningsprogram för detta (WHO 2019). Safewards utvecklades för att minimera antalet konflikter på psykiatriska avdelningar för att därigenom minska på antalet tvångsåtgärder. Det har hänt att brukarföreträdare eller forskare som argumenterat emot användningen av tvångsåtgärder har blivit attackerade och stämplade som "aktivister" (von Peter & Zinkler 2021). Kritiken mot tvångsåtgärder tas ofta emot som personlig i stället för att man ser det som en argumentation för social rättvisa och att det behövs alternativ till tvångsåtgärder när så är möjligt. Det finns även en hel del positiva exempel. Sveriges kommuner och landsting hade en omfattande satsning: Bättre vård, mindre tvång. Ett annat sätt är att använda evidensbaserade metoder, såsom Safewards. I Danmark finns ett nationellt beslut om att alla psykiatriska heldygnsvksamheter ska arbeta med Safewards. Nu testas allt fler regioner i Sverige Safewards som visat sig vara ett program som är praktiskt genomförbart med relativt små resurser. Det kan vara ett sätt att höja kompetensen hos personal och gynna en kommunikativ avdelningskultur där tvångsåtgärder, men också informellt tvång, kan minimeras samtidigt som nya sätt att kommunicera med brukare och kollegor kan utvecklas.

Referenser

- Alvefelt, L., Gullbrandson, G., Järvsén, J., Wennergren, M. & Wigström, I. (2019) *Safewards är en internationellt välbeprövad personcentrerad metod för att reducera hot och våld*. Forsknings- och kvalitetsdagar, Sahlgrenska universitetssjukhuset den 21, 27 och 28 november. [https://drive.google.com/file/d/1nA_DHOaEaam4PaULzR8jReytdW_pvUWA/view?usp=sharing Hämtat: 2020-08-04].
- Arnetz, J.E. & Arnetz, B.B. (2001) Violence towards health care staff and possible effects on the quality of patient care. *Social Science and Medicine*, 52(3): 417–427.
- Backman, G. & Carlsson, K. (2020) *Patienters upplevelse av Safewards i psykiatrisk heldygnsvård: En kvalitativ intervjustudie* (uppsats på avancerad nivå). Institutet för vårdvetenskap och hälsa. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Björkdahl, A. (2010) *Violence prevention and management in acute psychiatric care. Aspects of nursing practice* (avhandling). Stockholm: Karolinska Institutet.
- Bowers, L. (2014) Safewards. A new model of conflict and containment on psychiatric wards. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 21(6): 499–508.
- Bowers, L., Alexander, J., Bilgin, H., Botha, M., Dack, C., James, K., Jarrett, M., Jeffery, D., Nijman, H., Owiti, J.A., Papadopoulos, C., Ross, J., Wright, S. & Stewart, D. (2014) Safewards. The empirical basis of the model and a critical appraisal. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 21(4): 354–364.
- Clifton, A., Repper, J., Banks, D. & Remnant, J. (2013) Co-producing social inclusion. The structure/agency conundrum. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 20(6): 514–524.
- Cobigo, V., Ouellette-Kuntz, H., Lysaght, R. & Lynn, M. (2012) Shifting our conceptualization of social inclusion. *Stigma Research and Action*, 2(2).
- Davies, B., Silver, J., Josham, S., Grist, E., Jones, L., Francis, N., Truelove C., Shindler M., Jones S. & Gwatkin, A. (2020) An evaluation of the implementation of Safewards on an assessment and treatment unit for people with an intellectual disability. *Journal of Intellectual Disabilities*. doi:10.1177/1744629520901637.
- Engström, I., Engström, K. & Sellin, T. (2020) Adolescents' experiences of the staff's different interaction styles in coercive youth care in Sweden. A qualitative study. *Issues in Mental Health Nursing*, 41(11): 1027–1037.
- Eriksen, W., Bruusgaard, D. & Knardahl, S. (2003) Work factors as predictors of sickness absence. A three month prospective study of nurses' aides. *Occupational and Environmental Medicine*, 60(4): 271–278.
- Fletcher, J., Buchanan-Hagen, S., Brophy, L., Kinner, S.A. & Hamilton, B. (2019) Consumer perspectives of Safewards impact in acute inpatient mental health wards in Victoria, Australia. *Frontiers in Psychiatry*, 10(461).
- FN (2006) *Convention on the rights of persons with disabilities*. New York: United Nations, Department of Economic & Social Affairs. [www.un.org/esa/socdev/enable/rights/convtexte.htm Hämtat: 2021-08-19].
- FN (2016) Leaving no one behind. The imperative of inclusive development. I: *Report on the world social situation 2016, ST/ESA/362*. New York: UN, Department of Economic & Social Affairs. [<https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/full-report.pdf> Hämtat: 2021-08-18].
- ILO (2002) *Framework guidelines for addressing workplace violence in the health care sector. Joint program on work place violence in the health sector*. Geneva: International Labour Office (ILO), International Council of Nurses (ICN), World Health Organization (WHO), Public Services

- International (PSI). [https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/interpersonal/en/WVguidelinesEN.pdf]. Hämtat: 2021-08-18].
- Iozzino, L., Ferrari, C., Large, M., Niessen O. & de Girolamo, G. (2015) Prevalence and risk factors of violence by psychiatric acute inpatients. A systematic review and meta-analysis. *PLoS ONE* 10(6): e0128536. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0128536>
- Kipping, S.M., De Souza, J.L. & Marshall, L.A. (2019) Co-creation of the Safewards model in a forensic mental health care facility. *Issues in Mental Health Nursing*, 40(1): 2–7.
- Lugna Rummet, (odat.) Information om Lugna rummet. [<https://psykiatri.sll.se/vard-hos-oss/Heldygnsvard/lugna-rummet/>]. Hämtat: 2021-08-18].
- NICE (2015) *Violence and aggression. Short-term management in mental health, health and community settings (NG10)*. The National Institute for Health and Care Excellence [www.nice.org.uk/guidance/ng10/chapter/1-Recommendations#preventing-violence-and-aggression-2]. Hämtat: 2021-08-18].
- Peltö-Piri, V., Hylén, U. & Kjellin, L. (2020) Informellt tvång mot patienter. Reflektioner över former och användning. En intervjustudie med psykiatripersonal. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 27(1).
- Peltö-Piri, V. & Kjellin, L. (2021) Social inclusion and violence prevention in psychiatric inpatient care. A qualitative interview study with service users, staff members and ward managers. *BMC Health Services Research*, 21, 1255.
- Peltö-Piri, V., Wallsten, T., Hylén, U., Nikban, I. & Kjellin, L. (2019) Feeling safe or unsafe in psychiatric inpatient care, a hospital-based qualitative interview study with inpatients in Sweden. *International Journal of Mental Health Systems*, 13: 23.
- Safewards (odat.) Officiell webbplats för Safewards. [www.safewards.net]. Hämtat: 2021-08-18].
- Safewards Sverige (odat.) Webbplats för den aktuella versionen för Safewards på svenska. [<https://safewardssverige.wordpress.com/>]. Hämtat: 2021-08-18].
- SFS 1988:870. *Lag om vård av missbrukare i vissa fall*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SFS 1990:52. *Lag med särskilda bestämmelser om vård av unga*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SFS 1991:1128. *Lag om psykiatrisk tvångsvård*. Stockholm: Socialdepartementet.
- WHO (2015) *The European mental health action plan 2013–2020*. Copenhagen Ø, Denmark: WHO Regional Office. [www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/280604/WHO-Europe-Mental-Health-Acion-Plan-2013-2020.pdf]. Hämtat: 2021-08-18].
- WHO (2019) Promoting quality, human rights and recovery in mental health [<https://qualityrights.org/resources/about-qualityrights/>]. Hämtat: 2021-08-19].
- von Peter, S. & Zinkler, M. (2021) Coping with criticism and embracing change. Further reflexions on the debate on a mental health care system without coercion. *Laws*, 10(2).
- Wyder, M., Bland, R. & Crompton, D. (2013) Personal recovery and involuntary mental health admissions. The importance of control, relationships and hope. *Health*, 5(3), 574–581.

Lyrik

Karin Boye

Karin Boye (1900–1941) var en banbrytande modernistisk lyrik- och prosaförfattare. Mest känd är hon troligen för sin poesi men hon skrev även ett flertal romaner, noveller och artiklar. Dikten *Kunskap* ingår i diktsamlingen *För trädets skull* (Bonniers 1935) i vilken även hennes mest berömda dikt *Ja visst gör det ont* ingår.

Kunskap

Alla de försiktiga med långa håvar
träffar havets jätteskratt.
Vänner, vad söker ni på stranden?
kunskap kan aldrig fångas,
kan aldrig ägas.

Men om du rak som en droppe
faller i havet att upplösas,
färdig för all förvandling --
då skall du vakna med pärlemorhud
och gröna ögon
på ängar där havets hästar betar
och vara kunskap.

KARIN BOYE

Vägledning till författarna

Socialvetenskaplig tidskrift publicerar vetenskapliga originalartiklar, socialvetenskapligt forum, debattinlägg, repliker, bokrecensioner, presentationer av nya avhandlingar och andra forskningsnyheter.

Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom det socialvetenskapliga forskningsfältet, från olika discipliner och i olika vetenskapliga genrer. Manuskript ska vara skrivna på svenska.

Socialvetenskaplig tidskrift vinnlägger sig om att språkbruket i tidskriften ska vara inkluderande och fritt från partiskhet och systematisk snedvridning avseende historisk kontext, ålder, genus, kön och könsöverskridande uttryck, forskningsdeltagande, ras och etnisk identitet, sexuell orientering, funktionshinder, socioekonomisk status och intersektionalitet. Vi följer APA-guidens rekommendationer¹.

Manuskript som skickas in till *Socialvetenskaplig tidskrift* får inte tidigare vara publicerade och inte heller vara föremål för bedömning av annan tidskrift eller förlag. Vetenskapliga originalartiklar granskas (dubbelblind granskning) av två oberoende granskare med hög vetenskaplig kompetens.

Originalartiklarna ska vara teoretiska eller empiriska originalarbeten, alternativt översiktsartiklar inom något socialvetenskapligt intresseområde. Artiklarna ska innehålla ett svenskt och ett engelskt abstract (max. 300 ord vardera) samt både en svensk och en engelsk titel. Artiklarna ska inte överskrida 7 800 ord inklusive noter, referenser och engelskt abstract. Svenskt abstract ingår inte eftersom det enbart används till presumtiva granskare.

Artiklar i *Socialvetenskapligt forum* utgör ett komplement till vetenskapliga artiklar av mer traditionellt snitt. Dessa artiklar kan till sin form vara friare än den traditionella vetenskapliga artikeln. De kan till exempel vara skrivna som argumenterande och reflekterande, prövande och experimenterande essäer, kommentarer till aktuell forskning, politiska skeenden, teorier och metoder, som på olika sätt är av socialvetenskaplig relevans, i bred

bemärkelse. En forumartikel får vara max. 5 000 ord inklusive referenser.

Debattinlägg kan vara kommentarer till tidigare publicerade artiklar, ta upp metodologiska eller teoretiska frågor, kontroverser inom forskningsfältet, forskningspolitiska frågor och utbildningsfrågor. Debattinlägg ska inte överskrida 2 500 ord. Utöver vanliga debattinlägg finns det även möjlighet att svara på en artikel eller en recension. Ett sådant svar får vara max. 1 000 ord.

Bokrecensioner och presentationer av avhandlingar publiceras vanligen efter överenskommelse med redaktionen. Texterna ska inte vara längre än 2 000 ord.

Artiklar som publiceras i *Socialvetenskapligt forum* samt recensioner av avhandlingar och nya böcker granskas av tidskriftens redaktion. Redaktionen välkomnar artiklar som är skrivna av verksamma såväl inom som utanför akademien.

Socialvetenskaplig tidskrift samarbetar med OJS (Open journal systems) och bidrag laddas upp via <https://socvet.se/information/authors>. Glöm inte att bifoga ett följebrev med nedanstående innehåll:

- samtliga författarnamn med titel och institutionstillhörighet
- kontaktuppgifter till korresponderande författare
- om projektet är etikprövat samt motivering för det ena eller andra förfarandet
- om liknande manus publicerats eller är under bedömning för annan tidskrift eller förlag
- kommentarer om huruvida den gjorda anonymiseringen kan försvåra bedömningen av manuskriptets kvalitet
- om manus har flera författare, hur de olika författarna bidragit och vilka överväganden som gjorts om författarordning.

Redaktionen påtar sig inte ansvar för manuskripten.

Artiklarna publiceras först i tidskriften och blir open access efter tre månader.

¹ Konsultera gärna dessa: <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/bias-free-language>

B**PP****Sverige, Port Payé**

SOCIALVETENSKAPLIG TIDSKRIFT utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete). Tidskriften kommer ut med fyra nummer per år och speglar den vetenskapliga utvecklingen och diskussionen inom hela det sociala området. I tidskriftens redaktion och redaktionsråd ingår kvalificerade forskare från discipliner som socialt arbete, sociologi, psykologi, juridik, statsvetenskap, etnologi, historia och samhällsmedicin. Tidskriften vänder sig såväl till aktiva forskare som till dem som är intresserade av utveckling och kunskapsförmedling inom sociala verksamheter, t.ex. kommuner, landsting eller statliga verksamheter.

FORSA
FÖRBUNDET FÖR FORSKNING I SOCIALT ARBETE

ISSN 1104-1420